

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

La grande piscine à Brusa (The great bath at Bursa Turkey) - Jean-Léon Gerome (1885)

**« ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΔΥΣΗ
ΙΣΛΑΜ , ΧΩΡΟΣ, ΣΩΜΑ, ΦΥΛΟ, ΥΓΕΙΑ»**

Διπλωματική Εργασία ΠΜΣ της φοιτήτριας Μπάτρα Χριστίνας

Επιβλέπων : Μακρής Γεράσιμος, Καθηγητής

Συνεπιβλ. : Riboli Diana, Av. Καθηγήτρια

Συνεπιβλ. : Τουνταςάκη Ειρήνη, Av. Καθηγήτρια

Ακαδημαϊκό Έτος 2019-2020

Ευχαριστίες

Η Διπλωματική εργασία είναι πάντα μία συνεργατική εργασία. Για αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά:

- Τον επιβλέποντα Καθηγητή μου, κ. Γεράσιμο Μακρή, ο οποίος μου προσέφερε την ακαδημαϊκή του γνώση και εμπειρία, προκειμένου να φέρω εις πέρας την Διπλωματική μου εργασία. Ο κ. Μακρής, καθηγητής μου στο πρώτο εξάμηνο του Μεταπτυχιακού προγράμματος, μου απέδειξε με την διδασκαλία του και τον ιδιαίτερα παραγωγικό διάλογο, πάντα ανοιχτό σε κάθε πρόκληση, με αξιοθαύμαστη ανεκτικότητα σε όποια διαφορετική τοποθέτηση, ότι η θρησκεία δεν είναι μόνον η προσωπική πίστη του ανθρώπου σε μια υπερβατική Οντότητα. Η θρησκεία αποτελεί πολιτισμό αρχέγονο και ταυτόχρονα σύγχρονο, τις πολιτισμικές εκφάνσεις του οποίου ανέδειξα στην εργασία μου για το Οθωμανικό λουτρό. Τον ευχαριστώ επίσης διότι, καθ' όλη την διάρκεια της συγγραφής, με ενθάρρυνε να μην εγκαταλείψω την προσπάθειά μου, εξ αιτίας του ψυχοσωματικού φόρτου που δεχόμουν στον χώρο της εργασίας μου στο Νοσοκομείο, αυτή την δύσκολη περίοδο της πανδημίας.
- Τα δύο μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τις Αν. Καθηγήτριες κα Riboli Diana και κα Τουντασάκη Ειρήνη. Υπήρξαν και οι δύο επίσης διδάσκουσες στο πρώτο εξάμηνο του Μεταπτυχιακού προγράμματος. Ένα σημαντικό εξάμηνο, κατά το οποίο με βοήθησαν να ανακαλύψω τον κόσμο της ανθρωπολογίας, ερχόμενη σε επαφή τόσο με άγνωστες σε μένα κοινωνικές συσσωματώσεις και πρακτικές όπως ο σαμανισμός, όσο και με τις πιο σύγχρονες βιοτεχνολογίες αναπαραγωγής και πολιτικές διαχείρισης του ανθρωπίνου σώματος.
- Τον αγαπημένο μου σύζυγο Λάμπρο και όλα τα αγαπημένα μέλη της οικογένειάς μου, συμπεριλαμβανομένης της φίλης και συναδέλφου ιατρού Αναστασίας Κατσέλη, που με στήριξαν με την αγάπη τους, την κατανόηση και την υπομονή τους, όλο αυτό το διάστημα των σπουδών μου.
- Την εργασία μου αφιερώνω στον εκλιπόντα πατέρα μου, Πρωτοπρεσβύτερο Ευθύμιο Μπάτρα, διότι, εκτός των άλλων θαυμασίων και αγαθών έργων με τα οποία ασχολήθηκε, έγινε κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Σπουδών της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σε ηλικία 56 ετών.

Περίληψη

Το Οθωμανικό Λουτρό (Χαμάμ), το τζαμί (Cami) και η κλειστή αγορά είναι τρεις από τους σημαντικότερους δημόσιους χώρους στην Οθωμανική Πόλη. Η θρησκευτική λειτουργία του Χαμάμ σχετίζεται με τη δυνατότητα της σωματικής και ψυχικής κάθαρσης των μελών της ισλαμικής κοινότητας. Η κοσμική της διάσταση είναι επίσης σημαντική, καθώς προσφέρει στα μέλη της πολυεθνικής οθωμανικής κοινωνίας έναν τόπο συνάντησης και διαλόγου, ανεξάρτητα από τη θρησκεία, την κοινωνική τάξη ή την εθνική ταυτότητα. Αυτή η κοινωνική και πολιτιστική πολυμορφία εντυπωσίασε τους Ευρωπαίους. Ο D. Urquhart, γραμματέας της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (1835-38), εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ με το οθωμανικό λουτρό Çemberlitaş Hamamı που ήθελε να κατασκευάσει ένα παρόμοιο κτίριο στο βικτοριανό Λονδίνο. Πίστευε ότι ένα τέτοιο οικοδόμημα όχι μόνο θα μπορούσε να συμβάλει στην ψυχοσωματική υγεία των Λονδρέζων, αλλά θα παρείχε μια ευκαιρία για διάλογο μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του ήταν η κατασκευή του τούρκικου λουτρού «The Jermyn Street Hammam». Ωστόσο, σε αντίθεση με τα δημόσια λουτρά και τα λουτρά που προοριζόνταν ειδικά για τους φτωχούς και τις εργατικές τάξεις, το τουρκικό λουτρό θεωρήθηκε ως ένα αρχιτεκτονικό μνημείο, ως μια τεχνική καινοτομία και ένα μέσο κοινωνικής μεταρρύθμισης. Συγκεκριμένα, οφείλει τη δημοτικότητά του στην ελίτ και στις αλληλεπικαλυπτόμενες ιδέες της φιλανθρωπίας και της βιοπολιτικής, του εμπορίου και της εθνογραφίας, εγγεγραμμένες στις μεθόδους δημόσιας βελτίωσης που χαρακτήριζαν την πολιτισμική πρακτική κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ιδιαίτερα στη Βρετανία. Αυτή η μεταπτυχιακή εργασία σκοπεύει να διερευνήσει τον ρόλο του Οθωμανικού-Τουρκικού Λουτρού στις διαδικασίες κανονικοποίησης και ταξινόμησης του ατομικού σώματος και κατά συνέπεια του κοινωνικού σώματος, υπό το φως της «ηθικής» και φυσικής «κάθαρσής» του στη Βικτοριανή Αγγλία.

Λέξεις – Κλειδιά : Χαμάμ, Οθωμανικό λουτρό, Το κίνημα των «Βικτοριανών Τουρκικών Λουτρών», Το Χαμάμ «The Jermyn Street Hamam».

Abstract

The Ottoman Bath (Hamam), the mosque (Cami) and the closed market are three of the most important public spaces in the Ottoman City. The religious function of Hamam, is related to the possibility of physical and mental purification of the Islamic community members; its secular dimension is also important, as it offers the members of the multiethnic Ottoman society a place of meeting and dialogue, regardless of, religion, social class or ethnic identity. It was this social and cultural diversity that impressed Europeans.

D. Urquhart, secretary of the British embassy in Constantinople (1835-38), was so impressed with the Ottoman bath *Çemberlitaş Hamamı* that he wanted to build a similar building in Victorian London. He believed that such an edifice not only could contribute to the psychosomatic health of Londoners, but would provide an opportunity for dialogue between social classes.

The result of his effort was the construction of the Turkish bath «*The Jermyn Street Hammam*». However, contrary to the public baths and washhouses which were intended specifically for the poor and the working classes, the Turkish bath was conceived as architectural monument, technical innovation, and social reform. In particular, it owed its popularity to the elite and to overlapping ideas of philanthropy and body politics, commerce and ethnography, inscribed into the methods of public improvement that characterized cultural practice during this period, particularly in Britain.

This Master thesis intends to investigate the role of the Ottoman-Turkish Bath in the processes of normalization and classification of the individual and consequently of the social body, in the light of its "moral" and physical "purification" in Victorian England.

Keywords: Hamam, Ottoman Baths, The Victorian Turkish Baths Movement, The Jermyn Street Hamam.

Περιεχόμενα	
Ευχαριστίες.....	2
Abstract	3
Κατάλογος εικόνων	5
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο Πρώτο.....	17
Ισλάμ και σώμα. Η σημασία της πλύσης	17
Κεφάλαιο Δεύτερο.....	26
Çemberlitaş Hamam: Πολιτικές του χώρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	26
Κεφάλαιο Τρίτο	32
Çemberlitaş Hamam: Πολιτικές διαχείρισης του σώματος.....	32
Κεφάλαιο Τέταρτο.....	40
TURQUERIE: Η Ευρωπαϊκή Ερμηνεία και Αναπαράσταση του « Τουρκικού λουτρού»	42
Κεφάλαιο Πέμπτο.....	54
Υγιεινή και Φιλανθρωπία στην Βικτωριανή Αγγλία. Η περίπτωση του David Urquhart	54
Κεφάλαιο Έκτο.....	59
Το χαμάμ Jermyn Street	62
Κεφάλαιο Έβδομο.	64
Το Κίνημα των « Βικτωριανών Τουρκικών Λουτρών»	64
Συμπεράσματα.....	71
Βιβλιογραφία.....	77
Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές	77
Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές	78
Διαδικτυακές Αναφορές.....	84

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1:Το Çemberlitaş Hamam επί της οδού Divan Yolu.....	22
Εικόνα 2:Η λεκάνη νερού του χαμάμ Çemberlitaş.....	23
Εικόνα 3:Η ομφάλιος πέτρα στο χαμάμ Çemberlitaş.	24
Εικόνα 4:Το υπόκαυστο του χαμάμ Çemberlitaş.....	25
Εικόνα 5: Το Çemberlitaş Hamam πριν την καταστροφή του τρούλου του γυναικείου τμήματος. Μπροστά του στέκει ο Αιγυπτιακός οβελίσκος του Θεοδοσίου Α΄.....	30

Εικόνα 6: Πρώιμη ανατομική σκηνή από την πραγματεία της χειρουργικής από τον Şerefeddin Sabuncuoğlu (American Association of Neurological Surgeons, 2004)...	36
Εικόνα 7: Οθωμανική μινιατούρα του Abdullah Buhari.	38
Εικόνα 8: Οθωμανική μινιατούρα του Fazil Hüseyin.	39
Εικόνα 9: Οθωμανική μινιατούρα του Fazil Hüseyin.	39
Εικόνα 10: «Le Bain Turc», του Jean-Auguste-Dominique Ingres.....	42
Εικόνα 11: Το τζαμί των κήπων Kew.....	45
Εικόνα 12: Ο David Urquhart (1 July 1805 – 16 May 1877).	46
Εικόνα 13: Ο Edwin Chadwick.	54
Εικόνα 14: Σχέδιο του Jermyn Street Hamami, 1865.....	58
Εικόνα 15: Το λουτρό Jermyn Street Hamami	60
Εικόνα 16: Διαφημιστικό φυλλάδιο με τις ώρες και μέρες λειτουργίας του λουτρού.	62
Εικόνα 17: Το λουτρό του Mahomed στο Brighton το 1866.....	66
Εικόνα 18: Διαφημιστικό φυλλάδιο τουρκικού λουτρού all day λουτρού	69
Εικόνα 19 : New York το πρώτο Τουρκικό λουτρό με το όνομα « The Hammam».....	70

Εισαγωγή

Το Οθωμανικό Λουτρό (Hamam), ένα τυπικό οικοδόμημα της Οθωμανικής Πόλης (Medina), αποτελεί έναν χώρο αποκλειστικά αφιερωμένο στην φροντίδα του σώματος. Μαζί με το τέμενος (Cami) και την κλειστή αγορά (Karalı Çarşı) θεωρείται ένας από τους πλέον σημαντικούς δημόσιους χώρους, αφού συνδέεται τόσο με την θρησκευτική όσο και με την κοσμική ζωή των κατοίκων της Πόλης.

Σε ότι αφορά στη θρησκευτική ζωή της μουσουλμανικής κοινότητας (ummah), το χαμάμ προσφέρει στα μέλη της την δυνατότητα του τελετουργικού της σωματικής και ψυχικής κάθαρσης, σύμφωνα με τις προσταγές του Ισλάμ (taharet).

Σε ότι αφορά στην κοσμική ζωή των κατοίκων, το χαμάμ συνιστά έναν «ανοιχτό» και φιλόξενο χώρο για την πολυεθνοτική οθωμανική κοινωνία. Φιλοξενώντας πλήθος διαφορετικών χρήσεων και λειτουργιών του σώματος, αποτελεί ένα πεδίο διαλόγου για τις κοινωνικές ομάδες, έναν χώρο «απογύμνωσης» των ταξικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, ή εθνοφυλετικών διακρίσεων, έναν χώρο κοινωνικού και πολιτισμικού συγχρωτισμού. Δομικό στοιχείο της διαλεκτικής αυτής αποτελεί η ταυτότητα της κάθε κοινωνικής ομάδας, δηλαδή οι αξίες, τα γνωρίσματα και οι ιδιαιτερότητες που την καθιστούν διακριτή. Και δομικό στοιχείο της ταυτότητας αποτελεί η έμφυλη ταυτότητα.

Το γεγονός του κοινωνικού και πολιτισμικού συγχρωτισμού, που προάγει ο χώρος του λουτρού, υπήρξε ιδιαίτερα εντυπωσιακό για τους Ευρωπαίους επισκέπτες, οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι σε πιο αυστηρές γραμμές κοινωνικού διαχωρισμού. Η εργασία αναφέρεται στην επίδραση που άσκησε το οθωμανικό λουτρό «Çemberlitaş Hamamı», ένα οικοδομικό αριστούργημα του διάσημου αρχιτέκτονα Mimar Sinan (1490-1588), στον David Urquhart (1805-1877), Πρώτο Γραμματέα της Βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (1835-1838) και καθημερινό επισκέπτη του λουτρού «Çemberlitaş Hamamı». Ο Urquhart, έχοντας αποκομίσει την εμπειρία από τα θεραπευτικά οφέλη του Hamam, αλλά και τα οφέλη του κοινωνικού και πολιτισμικού συγχρωτισμού, θέλησε να την μεταφέρει στη χώρα του, φιλοδοξώντας να κατασκευάσει έναν αντίστοιχο χώρο. Ο Urquhart είχε πεισθεί ότι τα λουτρά ήταν ένας ολιστικός θεραπευτικός χώρος, που αποσκοπούσε στην ψυχοσωματική ευεξία μέσω της τελετουργικής διαδικασίας της πλύσης και της συνεύρεσης και επικοινωνίας των κοινωνικών τάξεων. Επικριτικός προς τις ταξικές διαφορές και την έλλειψη διαλόγου ανάμεσά τους, θεωρούσε ότι η αιτία διακοπής του διαλόγου των

κοινωνικών τάξεων στη Βρετανία οφειλόταν στην απουσία αντίστοιχων χώρων επικοινωνίας.

Η πρώτη σκέψη του ήταν η κατασκευή ενός δημόσιου λουτρού, το οποίο θα προήγαγε την σωματική και ψυχική υγεία της εργατικής τάξης του Λονδίνου και παράλληλα θα προωθούσε τον διάλογο των κοινωνικών τάξεων. Σε μία εποχή, στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, στην οποία το κίνημα υγιεινής φάνταζε ως «προοδευτικό» πρόταγμα, η ιδέα ενός δημόσιου Τουρκικού Λουτρού, οικονομικά προσιτού στην εργατική τάξη, έμοιαζε ιδανική λύση για την «εξυγίανση» της εργατικής τάξης του Λονδίνου. Αποτέλεσμα του επίπονου έργου του υπήρξε η κατασκευή του περίφημου Τουρκικού λουτρού «The Jermyn Street Hammam», η απαρχή του κινήματος των «Τουρκικών Λουτρών» στην Βικτωριανή Αγγλία (Victorian Turkish Baths Movement) και η έκρηξη ανοικοδόμησης αντίστοιχων λουτρών στον «Δυτικό κόσμο» .

Στην πορεία για την οικοδόμηση του «The Jermyn Street Hammam» από τον David Urquhart θα αναδειχτεί η ταυτόχρονη «οικοδόμηση» σχέσεων εξουσίας και αντίστασης στον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, βιοπολιτικό και έμφυλο λόγο των υποκειμένων, που εμπλέκονται στο εγχείρημα αυτό. Το «The Jermyn Street Hammam» του David Urquhart θα αποτελέσει έναν χώρο αναταραχής και μετασχηματισμού των στερεοτυπικών ταυτοτήτων της Βικτωριανής Αγγλίας. Οι νέες συλλογικότητες, οι οποίες θα αναδυθούν, θα εκφραστούν μέσα από το κίνημα των «Βικτωριανών Τουρκικών Λουτρών» (Victorian Turkish Baths Movement) και θα οδηγήσουν στην «έκρηξη» ανοικοδόμησης αντίστοιχων λουτρών στον Δυτικό κόσμο.

Σκοπός της εργασίας

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση του ρόλου του Οθωμανικού – Τουρκικού Λουτρού στις διεργασίες κανονικοποίησης και ταξινόμησης του ατομικού, και κατ' επέκτασιν του κοινωνικού σώματος, υπό το πρίσμα της «ηθικής» και σωματικής «εξυγίανσής» του στην Βικτωριανή Αγγλία. Τα κομβικά ερωτήματα της εργασίας είναι: Πως ένας θρησκευτικός θεσμός της «Ανατολής», όπως είναι το «Τουρκικό Λουτρό», μπορεί να γίνει αποδεκτός και να βρει τον «χώρο» του, τόσο στην κοσμική Βικτωριανή Αγγλία, όσο και στον Δυτικό κόσμο, από τον οποίο υιοθετήθηκε αργότερα; Ποιες ανάγκες εξυπηρέτησε, ποιες νέες συνήθειες και πρακτικές εισήγαγε

και ποιες κοινωνικές αγκυλώσεις ανέτρεψε; Συμμετείχε και με ποιον τρόπο το λουτρό στις διεργασίες ελέγχου του κοινωνικού σώματος στην Βικτωριανή Αγγλία;

Θέση της εργασίας

Στην εργασία υποστηρίζεται ότι: το ανθρώπινο σώμα αποτελεί πεδίο πολιτισμικής έκφρασης. Ανάλογα με τις πολιτισμικές αξίες και το σύστημα οργάνωσης (θρησκευτικό – κοσμικό) της κάθε πολιτισμικής ομάδας το σώμα νοηματοδοτείται, ελέγχεται και ταξινομείται στο πλαίσιο συγκρότησης, που αυτή επιβάλλει στα μέλη της. Μέσα από αυτή την διαδικασία συνεχών περιορισμών, ελέγχων και νοηματοδοτήσεων, οι σωματικές εικόνες, οι συμπεριφορές, η σεξουαλικότητα, οι πολιτισμικές διαφορές, τα διάφορα σχήματα και οι τύποι σωμάτων καταλήγουν να εντάσσονται σε συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς και εμφάνισης σε κοινωνικά κατασκευασμένους ρόλους, οι οποίοι υιοθετούνται στην συνέχεια από τα άτομα.

Ως επακόλουθο, ο χώρος, που αυτά τα σώματα καταλαμβάνουν, θα νοηματοδοτηθεί ανάλογα και θα συμπεριληφθεί στην παραπάνω διαδικασία ελέγχου και ταξινόμησης, παρέχοντας στις κοινωνικά κατασκευασμένες ταυτότητες ένα ιδιαίτερο πεδίο. Η διαδικασία σχηματισμού των κοινωνικών ταυτοτήτων είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στην καθημερινότητα, στα «τελετουργικά», τα οποία ακολουθούμε πιστά, όσο και στον «έμφυτο» τρόπο, με τον οποίο χρησιμοποιούμε τον χώρο, που είναι δύσκολο για την πλειοψηφία των ατόμων να συνειδητοποιήσουν ότι πρόκειται για έννοιες κοινωνικά κατασκευασμένες. Αποτέλεσε, λοιπόν, το Οθωμανικό Λουτρό έναν χώρο, ο οποίος συμμετείχε στις διεργασίες κοινωνικού ελέγχου και ταξινόμησης του ανθρώπινου σώματος και κατ' επέκτασιν στην κοινωνική κατασκευή ταυτοτήτων; Κατά ποιον τρόπο τις επηρέασε, τις ρύθμισε και τις κανονικοποίησε και πώς επηρεάστηκε ο χώρος από αυτές;

Δομή της εργασίας

Όσον αφορά στη δομή της εργασίας: το πρώτο πεδίο που διεξάγεται η έρευνα είναι το λουτρό «Çemberlitaş Hamamı» στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα.

Στο πρώτο κεφάλαιο προσεγγίζονται οι θέσεις του Ισλάμ για το ανθρώπινο σώμα, την καθαριότητα και την σημασία της πλύσης μέσα από την ισλαμική παράδοση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι πολιτικές του χώρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η επίδρασή τους στον δομικό και λειτουργικό χώρο του Çemberlitaş Hamamı.

Το κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο μέρη: Το πρώτο μέρος αφορά στην ιστορική περίοδο από την ανέγερση του λουτρού έως τον 18^ο αιώνα, κατά την οποία το λουτρό βρίσκεται ενταγμένο στο σύστημα των βακουφιών (vakıf) υπό την διαχείριση του γυναικείου Σουλτανάτου (Harem). Το δεύτερο μέρος αφορά στον 19^ο αιώνα, με επίκεντρο την περίοδο των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων του «Tanzimat». Εδώ εξετάζω την επίδραση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος αστικού σχεδιασμού της Κωνσταντινούπολης στον δομικό και λειτουργικό χώρο του Çemberlitaş Hamamı.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναδεικνύεται το χαμάμ ως ένας πολυσήμαντος χώρος. Ως ένας χώρος τελετουργικής πλύσης του σώματος, ένας χώρος σωματικής απόλαυσης και ευεξίας, ένας θεραπευτικός χώρος, ένας χώρος κοινωνικοποίησης και διασκέδασης, ένας φιλόξενος χώρος πολυπολιτισμικού συγχρωτισμού, ένας χώρος δημιουργικής έμπνευσης και ποικίλης καλλιτεχνικής απόδοσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται ο δυτικός λόγος σε ότι αφορά στον «Τουρκικό πολιτισμό» στο πλαίσιο του κινήματος *Turquerie*. Στην συνέχεια επικεντρώνομαι σε αναφορές σχετικές με την κουλτούρα του Οθωμανικού Λουτρού. Σημαντικές είναι εδώ οι ταξιδιωτικές αναφορές σχετικές με το χαμάμ, οι οποίες αποτυπώνονται στην ταξιδιωτική λογοτεχνία της εποχής, καθώς και οι μαρτυρίες ατόμων που έζησαν και εργάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη και επισκέφτηκαν τα χαμάμ της Πόλης.

Το δεύτερο πεδίο, στο οποίο διεξάγεται η έρευνα, αφορά στο λουτρό «The Jermyn Street Hamam» στο Βικτωριανό Λονδίνο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα παρακολουθήσω την προσπάθεια του David Urquhart να προπαγανδίσει την ανέγερση ενός «Τουρκικού Λουτρού» στο Λονδίνο, σε ένα ακροατήριο εμπορούμενο από τις ιδέες του αστικού φιλανθρωπικού κινήματος και του κινήματος της δημόσιας υγιεινής, προσανατολισμένου στην ηθική και σωματική «εξυγίανση», κυρίως της εργατικής τάξης. Μέσα από τις συζητήσεις με σημαίνουσες προσωπικότητες της αριστοκρατικής και αστικής κοινωνίας του Λονδίνου από διάφορους χώρους, τον πολιτικό, επιχειρηματικό, ιατρικό, ακαδημαϊκό και τις αντίστοιχες διαλέξεις του David Urquhart θα αποκαλυφθούν οι λόγοι εξουσίας και αντίστασης, που αρθρώνονται γύρω από την ανοικοδόμηση του λουτρού.

Στο έκτο κεφάλαιο το περίφημο «The Jermyn Street Hamam», το λουτρό του David Urquhart έχει ανεγερθεί. Από δομικής και λειτουργικής άποψης θεωρήθηκε ως ένα κατασκευαστικό αριστουργήματα. Ανταποκρίθηκε, όμως, στις φιλανθρωπικές προσδοκίες του Urquhart για την κατασκευή ενός δημόσιου λουτρού οικονομικά προσιτού σε όλους, με σκοπό την «εξυγίανση» της εργατικής τάξης του Λονδίνου και την προώθηση του διαλόγου των κοινωνικών τάξεων;

Στο έβδομο κεφάλαιο αναφέρομαι στο κίνημα των «Βικτωριανών Τουρκικών Λουτρών» (Victorian Turkish Baths Movement), στις νέες συλλογικότητες, οι οποίες αναδύθηκαν και εκφράστηκαν μέσα από αυτό, και στους λόγους που οδήγησαν στην «έκρηξη» ανοικοδόμησης αντίστοιχων λουτρών στον Δυτικό κόσμο.

Τέλος, τα συμπεράσματα, που θα εξαχθούν, απαντούν στο κεντρικό ερώτημα της εργασίας: Αποτέλεσε ο θεσμός του δημόσιου λουτρού, είτε με τη μορφή του Οθωμανικού Λουτρού (Hamam), είτε με αυτήν του «Τουρκικού Λουτρού» (Turkish bath), έναν χώρο, ο οποίος συμμετείχε στις διεργασίες κοινωνικού ελέγχου και ταξινόμησης του ανθρώπινου σώματος και κατ' επέκτασιν στην διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής ταυτοτήτων;

Μεθοδολογία

Είναι αναπόφευκτο, όταν αναφερόμαστε με όρους του τύπου Ανατολή - Δύση, να οδηγηθούμε στο γόνιμο έργο του Edward Said για την αμφισβήτηση των ερευνητικών μεθόδων και υποθέσεων εργασίας του οριενταλισμού. Το πεδίο ανάλυσης και κριτικής του έργου του είναι τεράστιο και σαφώς θα παρέχει πάντοτε ερεθίσματα για περεταίρω σκέψεις. Στην εργασία μου δεν θα υπεισέλθω στο πεδίο του οριενταλισμού με μία εκτεταμένη παρουσίασή του. Θα διευκρινίσω ορισμένα μόνον από τα χαρακτηριστικά που προσδίδονται στην χρήση των όρων Ανατολή - Δύση.

Συνοπτικά αναφέρω ότι η ανάλυση του καθεστώτος της δυτικής πολιτισμικής κυριαρχίας από τον Edward Said κατέδειξε πως ότι θα μπορούσαμε να θεωρούμε ως Ανατολή θα αποτελέσει το αρνητικό αντιπαράδειγμα στην διαδικασία συγκρότησης του δυτικού υποκειμένου ως ορθολογικού, εργαλειακού, επιστημονικοκεντρικού, απέναντι σε μία διαρκή απειλή παρέκκλισης προς την μεταφυσική, τον ανορθολογισμό και τη μαγική σκέψη (Σταματόπουλος, 2008, σ. 241). Στην εργασία μου, προκειμένου να αποσαφηνίσω τους όρους Ανατολή - Δύση, θα ανατρέξω στον ηγεμονικό λόγο που αρθρώθηκε εκατέρωθεν στο πλαίσιο ανασυγκρότησης των

Δυτικών και Ανατολικών Αυτοκρατοριών του 19^{ου} αιώνα. Η σημασία αυτού του λόγου είναι ότι πρόκειται για λόγο αυτοπροσδιοριστικό. Οι Αυτοκρατορίες επέλεξαν τις ιδεολογίες, τις παραδόσεις και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που τις συνέχουν, προκειμένου να νομιμοποιηθεί η ηγεμονία τους, υπό την απειλή της ανάπτυξης των εθνικιστικών κινημάτων στην Ευρώπη.

Στην πραγματικότητα θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι πρόκειται για ένα νεωτερικό φαινόμενο Αυτοκρατορικού εθνικισμού, έννοια που οφείλεται στον Hans Kohn, αναφερόμενος στην προσπάθεια ανασυγκρότησης των Αυτοκρατοριών του 19^{ου} αιώνα, εν όψει των εθνικιστικών αποσχιστικών κινημάτων. Ο Kohn αναφέρει ότι «Η Αυτοκρατορία υιοθετεί εκδοχές αυτοκρατορικού εθνικισμού αναστοχαζόμενη την οικουμενικότητά της» (Kohn, στο Σταματόπουλος, 2008, σ. 244). Ταυτόχρονα, όμως, αυτά τα δύο συστήματα αυτοκρατοριών δεν θα παραμείνουν διακριτά και αποκομμένα, «ως εάν να επρόκειτο να συγκροτηθούν ως αποφύσεις διαφορετικών πολιτισμικών μορφωμάτων, όπως θα υπέθετε ένας συνεπής Οριενταλιστής». Συγκροτούνται ως τέτοια μέσα από διαδικασίες αλληλόδρασης. «Ο λόγος περί Αυτοκρατοριών μας επιτρέπει να αναλύσουμε τη διαδικασία της πολιτισμικής αλληλοδιείσδυσης πριν ακόμη αυτές οδηγηθούν στην συγκρότηση των εθνικών κρατών τους» (Σταματόπουλος, 2008, σ. 244).

Η έρευνα κινείται ανάμεσα σε δύο νοερούς «χώρους», που ονομάζονται συμβολικά «Ανατολή» και «Δύση». Η «Ανατολή» εδώ νοείται ως ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων, πεποιθήσεων, πρακτικών και τάσεων, οι οποίες εκπορεύονται από την παραπληρωματική ηγεμονία του Σουνιτικού Ισλάμ και του Σουλτανάτου των Οθωμανών. Προκειμένου να κατανοηθεί το πολιτικοθρησκευτικό μέγεθος της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, θα πρέπει να τονιστεί ο ηγεμονικός ρόλος του Σουλτάνου ως χαλίφη, δηλαδή ως θρησκευτικού ηγέτη της απανταχού μουσουλμανικής κοινότητας, «ως υπηρέτη της Μέκας και της Μεδίνας των ιερών τόπων των μουσουλμάνων» και ως εν δυνάμει εγγυητή της πολιτικοθρησκευτικής και πολιτισμικής τους ενότητας (Μακρής, 2017, σ. 38).

Η «Δύση» ταυτίζεται με ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων, πεποιθήσεων, πρακτικών και τάσεων της Βρετανικής - Βικτωριανής ηγεμονίας, στο πλαίσιο του μεγάλου αφηγήματος της αποικιοκρατίας, του ιμπεριαλισμού, του ευρω-κεντρισμού και της πολιτισμικής ανωτερότητας. Στην έρευνα οι δύο χώροι αποκτούν παράλληλα

και τον χαρακτήρα των τοπικών πολιτισμικών συγκειμένων. Η μεν «Ανατολή» αφορά στο πολιτισμικό παράδειγμα της Οθωμανικής Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα, η δε «Δύση» αφορά στο πολιτισμικό παράδειγμα του Βικτωριανού Λονδίνου του 19^{ου} αιώνα.

Στην εργασία χρησιμοποιώ εναλλακτικά τις λέξεις «Οθωμανικό Λουτρό» και «Χαμάμ» (Hamam), όταν αναφέρομαι στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη και «Τουρκικό Λουτρό», όταν αναφέρομαι στο Βικτωριανό Λονδίνο. Η λέξη «Hamam» προέρχεται από τον αραβικό ρηματικό τύπο «Hamm», ο οποίος σημαίνει κάτι το οποίο θερμαίνεται, είναι θερμαινόμενο. Η λέξη αποδίδει έναν συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο λουτρού, στον οποίο γίνεται χρήση θερμαινόμενου ατμού και ζεστού νερού μέσω του συστήματος του «υπόκαυστου» και κατά βάσιν προορίζεται για την πλήρη κάθαρση πριν την είσοδο στο τζαμί, περιγράφει δηλαδή ένα Μουσουλμανικό λουτρό (Macaraig, 2019, σ. 4).

Οι λέξεις Τουρκία-Τούρκος δεν αναφέρονται κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1299-1923) ως αυτοπροσδιορισμός της Αυτοκρατορίας και των υπηκόων της πριν την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας (1926). Η χρήση της λέξης «Türk» είναι συνώνυμη στα τουρκικά με τις λέξεις, ορεσίβιος, άξεστος, ακαλλιέργητος. Πρωτοεμφανίστηκε στα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών ανά την Οθωμανική επικράτεια με την έννοια του «βάρβαρου και απολίτιστου», προκειμένου να περιγράψουν μειωτικά τον πολιτισμό του «άλλου» (Kızılyürek, 2006, σ. 19). Η επιλογή για τον αυτοπροσδιορισμό ως «Τούρκοι» (Türk), δηλαδή ως ένα εθνικό σύνολο, και του εθνικού κράτους τους ως «Τουρκία» (Türkiye) πραγματοποιήθηκε από τον Πρόεδρο και ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ (1881-1938) και τους διανοούμενους του κινήματος των Νεότουρκων οι οποίοι τον περιέβαλαν. Η επιλογή ουσιαστικά σηματοδοτούσε την απομάκρυνση της χώρας από το Οθωμανικό πολιτικοθησκευτικό καθεστώς της Αυτοκρατορίας και την είσοδό της στο Δυτικό κοσμικό πολιτισμικό παράδειγμα του εθνικού κράτους (Macaraig, 2019, σελ. 7)

Προκειμένου να κατανοηθεί η σημασία της σωματικής κάθαρσης στο Ισλάμ και ο ρόλος του Οθωμανικού Λουτρού ως χώρος διεξαγωγής της τελετουργικής πλύσης, επέλεξα να προσεγγίσω το Ισλάμ μέσα από το έργο του Γεράσιμου Μακρή (2017) «Ισλάμ. Πεποιθήσεις, πρακτικές και τάσεις». Ο Μακρής στο έργο του στρέφει την

προσοχή του στις θρησκευτικές συνήθειες και πρακτικές, επισημαίνοντας την σημασία της ανθρωπολογικής μελέτης ως αναλυτικού εργαλείου για την κατανόηση του Ισλάμ και της μουσουλμανικής κοινότητας, τόσο σε τοπικό, όσο και σε υπερτοπικό επίπεδο. Τονίζει ότι μόνο μέσα από την ανάδειξη του ευρύτερου πολιτικού γίνεσθαι, σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο, των μουσουλμανικών περιοχών σε σημαντικές ιστορικές περιόδους (Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποικιοκρατία, παγκοσμιοποίηση) μπορούμε να αποφύγουμε τα οριενταλιστικά ολισθήματα. Ο Μακρής προσεγγίζει το Ισλάμ ως έναν δυναμικό λόγο, αδιαλείπτως μεταβαλλόμενο, συνεχούς επανερμηνείας των ιερών κειμένων και παραγωγής ορθοδοξίας και εξηγεί ότι αυτή η δυναμική του λόγου καθιστά το Ισλάμ ως παράδοση (Μακρής, 2017, σσ. 30-33).

Επιπροσθέτως, η αναλυτική μέθοδος του Μακρή αποτέλεσε ένα σημαντικό εργαλείο, προκειμένου να κατανοήσω την ιδιαίτερη δυναμική και συνεχώς μεταβαλλόμενη ιστορική περίοδο της Οθωμανική Αυτοκρατορίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία αφορά στην εργασία μου. Ακολουθώντας το δικό του παράδειγμα αναλυτικής προσέγγισης, η εργασία αυτή επικεντρώθηκε στην μελέτη της ισλαμικής παράδοσης της Οθωμανικής Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα, εποχή η οποία αποτελεί μια σημαντική περίοδο πολιτικοθρησκευτικών, εκσυγχρονιστικών διαδικασιών και έμεινε γνωστή στην ιστορία ως περίοδος του Τανζιμάτ (Tanzimat) (1839-1871). Συνδυάζοντας την μελέτη της ισλαμικής παράδοσης σε τοπικό επίπεδο (Οθωμανική Κωνσταντινούπολη) και παράλληλα αναλύοντας την ανάδυση ενός φιλελευθέρου εκσυγχρονιστικού λόγου, που αρθρώνεται αυτή την εποχή (Μακρής, 2017, σσ. 373-375), κατέστη δυνατή η κατανόηση αυτού του ιδιαίτερα μεταβαλλόμενου τοπίου, στο πλαίσιο του εκσυγχρονιστικού προγράμματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σε ότι αφορά στην ανάλυση του λουτρού ως χώρου παραγωγής κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών αντλώ θεωρητικά από τα έργα:

1) Του Lefebvre (1991), για την παραγωγή του χώρου, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο χώρος δεν αποτελεί ένα «κενό δοχείο», στον οποίο έρχονται να εγκατασταθούν δραστηριότητες, κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές. Αντίθετα, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις δραστηριότητες, τις κοινωνικές σχέσεις και τις πρακτικές, μέσα από τις προηγούμενες φάσεις ανάπτυξής του και αποτελεί μέρος τους. Η παραγωγή του δεν

είναι, λοιπόν, μια «αθώα» παραγωγή. Εμπεριέχει πολλαπλές στρατηγικές και πολιτικές πρωταρχικής σημασίας.

Ο Lefebvre (1991) υποστηρίζει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται μέσα από τρεις διαφορετικές, αλλά αλληλοεπηρεαζόμενες διαδικασίες: α) τις «χωρικές πρακτικές», που είναι ο υλικός ή λειτουργικός χώρος β) τις «αναπαραστάσεις του χώρου», που αναφέρονται στον χώρο ως γλωσσική κωδικοποίηση και γ) τους «χώρους αναπαράστασης», που είναι ο βιωμένος χώρος.

Η «τριμερής διαλεκτική» αποτελεί την προσέγγιση μιας κοινωνικής θεωρίας του χώρου, όπου η κάθε μία πλευρά βρίσκεται σε σχέση με τις άλλες δύο και όλες μαζί αποτελούν το χώρο.

2) Της Judith Butler (1990), η οποία εισάγει την θεωρία της «επιτελεστικότητας του φύλου» το 1990 με την έκδοση του βιβλίου της «Αναταραχή Φύλου». Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, η «επιτελεστικότητα» (performativity) είναι το πλέγμα των κινήσεων, των χειρονομιών και των παραστάσεων, που παράγουν και πράττουν τα έμφυλα σώματα. Πρόκειται για μία δυναμική διαδικασία, λόγω της επανάληψής της, κατά την οποία συγκροτείται η έμφυλη ταυτότητα του υποκειμένου, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι μπορεί να είναι μία ή διαχρονική.

Κάθε επιτέλεση του φύλου, είτε αυτή ενσωματώνεται στο κυρίαρχο ηγεμονικό και ετεροκανονικό πλαίσιο, είτε όχι, διενεργείται σε έναν συγκεκριμένο και οριοθετημένο χώρο και άρα επηρεάζεται ή/και εξουσιάζεται από αυτόν. Ο χώρος, επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθεί αμέτοχος απέναντι στις κοινωνικές, πολιτικές και έμφυλες διεργασίες που διεξάγονται σε αυτόν, εφόσον επηρεάζεται από αυτές και τις επηρεάζει, ρυθμίζει και κανονικοποιεί (Butler, 1990).

Προκειμένου να εξεταστεί ο ρόλος του δημόσιου λουτρού ως μηχανισμού, ο οποίος συμμετείχε στις διεργασίες κοινωνικού ελέγχου και ταξινόμησης του ανθρώπινου σώματος, μελέτησα διάφορες θεμελιώδεις θεωρίες, που αφορούν στο ανθρώπινο σώμα. Περίληπτικά θα διενεργηθεί μια παρουσίαση αυτών των θεωριών, ξεκινώντας από την εποχή του Διαφωτισμού, όπου από το έκπτωτο χριστιανικό σώμα, θεωρούμενου ως εμπόδιο στην πνευματική ανύψωση, γίνεται μια μετατόπιση, η οποία αποδίδει στο σώμα μια ατομική, μια ιδιωτική φύση. Οι απόψεις του Ντεκάρτ συμβάλλουν σε μια αντίληψη του σώματος ως κάτι ξεχωριστό από το πνεύμα, ως μια

μηχανή με σάρκα και οστά. Αυτή η καρτεσιανή διάκριση οδηγεί σε μία σειρά δυϊσμών όπως βιολογικό/κοινωνικό, φυσικό/πολιτισμικό.

Οι διπολικές συλλήψεις ορίζουν πια τον κόσμο: άνδρας – γυναίκα, κοινωνία / πολιτισμός – φύση, πνεύμα – πάθη. Ακριβώς η πνευματική ενασχόληση και ο έλεγχος των παθών ταυτίζονται με τον πολιτισμένο άνθρωπο, κυρίως τον λευκό και τον άνδρα, ενώ το σώμα και οι επιθυμίες του με τον απολίτιστο άνθρωπο, τον άγριο και την γυναίκα (Μακρυγιώτη, 2004, σ. 14)

Η αμφισβήτηση του προτάγματος του Διαφωτισμού για την διάκριση σώματος και πνεύματος έρχεται από τον E. Durkheim, τον Φ. Νίτσε, την φροϋδική ψυχανάλυση, τον N. Elias, τον Merleau – Ponty, τον M. Φουκώ, τον P. Bourdieu και τις φεμινιστικές θεωρίες. Οι θεωρητικές επανατοποθετήσεις ανατρέπουν τις βεβαιότητες γύρω από την έννοια του εαυτού και της ταυτότητας. Στις νεωτερικές συνθήκες το σώμα επανακαθορίζεται, υπόκειται σε ποικίλες αναγνώσεις και ερμηνείες, σχετικοποιείται η διαφορετικότητα, αναγνωρίζεται και το κάθε σώμα βιώνεται με ένα προσωπικό τρόπο (Μακρυγιώτη, 2004, σσ. 13-14).

3) Του M. Φουκώ, για την σημασία της σεξουαλικότητας και κυρίως την ανάγκη να ρυθμιστεί και να επιτηρηθεί, γεγονός το οποίο καθιστά το σώμα τον κατ' εξοχήν πολιτικό στόχο, εμπλέκοντάς το σε σχέσεις εξουσίας – κυριαρχίας.

4) Της Mary Douglas, η οποία υποστηρίζει ότι σε κάθε πολιτισμό το σώμα δεν υπόκειται μόνο σε κανόνες καθαρότητας, αλλά και το ίδιο θεωρείται πηγή ρυπαρότητας και εστία μόλυνσης. Το σώμα, λοιπόν, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τόπος κοινωνικά ουδέτερος, αφού τα κοινωνικά κριτήρια, που το αξιολογούν ως αποδεκτό ή φυσιολογικό, εξαρτώνται από τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί «καθαρότητας» και «ρυπαρότητας». Τα ταμπού, που αφορούν στην διαχείριση της συμπεριφοράς και των συναισθημάτων, υπόκεινται σε πολιτισμικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες.

Η φουκωϊκή και φεμινιστική θεωρία αναλύουν την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο «φυσιολογικό» και το «μη φυσιολογικό» σώμα (Μακρυγιώτη, 2004, σσ. 16-18).

Η Τζούντιθ Μπάτλερ αντλεί από την φουκωϊκή έννοια του πειθαρχημένου σώματος και εισάγει τον όρο επιτελεστικότητα «performativity», για να εξηγήσει πώς η ανάπτυξη του σώματος μέσω χειρονομιών και ενεργημάτων, ειδικά σε σχέση με την

έμφυλη σεξουαλικότητα, συντελείται με μια διαδικασία επανάληψης, που περιορίζεται μεν από κοινωνικές και πολιτιστικές κανονικότητες, αλλά και παραμένει ανοιχτή σε νέες εναλλακτικές σημασιοδοτήσεις.

Το σώμα αναδεικνύεται σε βασικό συστατικό της ταυτότητας και της αίσθησης του εαυτού. Η αντίληψή του ως ενοποιημένου υποκειμένου ακυρώνεται, η ταυτότητά του καθίσταται ρευστή, ασταθής (Μακρυνιώτη, 2004, σ. 16). Κατά την φαινομενολογία της αντίληψης του Maurice Merleau – Ponty το σώμα δεν αποτελεί αντικείμενο, αλλά συνθήκη και πλαίσιο, μέσω του οποίου βιώνουμε, συλλέγουμε γνώσεις και εμπειρίες, τοποθετούμαστε στον κόσμο. Το σώμα αποτελεί πλέον υποκείμενο. Η σωματοποίηση ανατρέπει το δίπολο νους – σώμα, καθώς συνδέει την υλικότητα του σώματος τόσο με το πεδίο των βιωμένων εμπειριών όσο και με τις συνέπειες της κοινωνικής σφαίρας πάνω του και προσεγγίζει την σχέση του σώματος και του νου ως διαδικασία / αποτέλεσμα συνεχούς αλληλεπίδρασης (Μακρυνιώτη, 2004, σ. 19).

Στην εργασία μου, κατά κύριο λόγο, αντλώ θεωρητικά από το έργο του Michel Foucault.

Ο 19^{ος} αιώνας, σύμφωνα με τον Michel Foucault, είναι ταυτισμένος με τις πολιτικές διαχείρισης του ανθρωπίνου σώματος. Στις περίφημες «Παραδόσεις του στο Κολλέγιο της Γαλλίας» (1978-1979) εισάγει τον όρο «βιοπολιτική» ως ένα πλέγμα εξουσιαστικών σχέσεων γύρω από την παραγωγή, τη διαχείριση και την ρύθμιση της καθημερινής ζωής, της σεξουαλικότητας, της υγείας, του σώματος, ως κυβερνητική της ζωής και του θανάτου (Foucault, 2012).

Στην «Ιστορία της Σεξουαλικότητας Η Δίψα της Γνώσης» (1982), ο Michel Foucault αναφέρει ότι, κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, η ταξινόμηση και ο έλεγχος των ατόμων και του πληθυσμού με επιθυμίες, ηδονές, δεσμεύσεις και αναστολές συνιστά το κύριο μέλημα της κοινωνικής παραγωγής. Οι πρακτικές πειθάρχησης του ανθρωπίνου σώματος θα προσανατολιστούν στον οργανωμένο έλεγχο μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων με επίκεντρο την σεξουαλική συμπεριφορά και την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Ο έλεγχος αυτός αποβλέπει, πρωτίστως, στην αποδέσμευση της εργατικής δύναμης από προκαπιταλιστικές συσσωματώσεις και παραδοσιακές οικογενειακές δομές, ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση της εργατικής δύναμης προς τις πόλεις. Η άλλη όψη αυτού του εγχειρήματος, κυρίως τον 19^ο αιώνα, έρχεται από

την κοινωνία των πολιτών, μέσω της φιλανθρωπίας, με σκοπό την βελτίωση της υγείας και της ποιότητας της ζωής των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων. Αφορά στα κινήματα υγιεινής, στις ενώσεις κοινωνικής εργασίας, προστασίας των ορφανών, των κακοποιημένων παιδιών και γυναικών, της στήριξης των αλκοολικών και εκτυλίσσεται ως διαχείριση-ηθικοποίηση της λαϊκής οικογένειας και της «μάζας των άπλυτων» (Φουκώ, 1982).

Στα έργα του «Επιτήρηση και Τιμωρία η Γένεση της Φυλακής» (1989) και «Η Γένεση της κλινικής» (2012), ο Michel Foucault σκιαγραφεί τον καταναγκαστικό δομικό αντίκτυπο της αρχιτεκτονικής στη νέα χωρική λογική του πολιτικού προγράμματος διαχείρισης του κοινωνικού και ατομικού σώματος κατά τον 19^ο αιώνα. Στο έργο του επισημαίνει τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί, όπως η κλινική, η φυλακή, το σχολείο το στρατόπεδο, λειτουργούν κυριολεκτικά ως υπάλληλοι για την ενδυνάμωση και ενοποίηση των εξουσιαστικών σχέσεων για τον έλεγχο του σώματος. Τα προγράμματα ιατροκοποίησης του σώματος και η εφαρμογή των σωματικών εικόνων, που παράγει ο ιατρικός λόγος κατηγοριοποιώντας το σώμα σε φυσιολογικό και μη φυσιολογικό, ο Michel Foucault τα εντάσσει στο βιοπολιτικό πρόγραμμα των εξουσιαστικών μηχανισμών για τον έλεγχο του σώματος (Foucault, 2012).

Κεφάλαιο Πρώτο

Ισλάμ και σώμα. Η σημασία της πλύσης

Στις περισσότερες θρησκείες, ως έναν βαθμό, αρθρώνεται ένας λόγος αναφορικά με την διαχείριση του σώματος των πιστών, προκειμένου να διασφαλιστεί η υγεία και η ευεξία τους. Ο λόγος αυτός παράγει κανόνες, οι οποίοι ορίζουν τί αποτελεί «καθαρό» και άρα αποδεκτό και ταυτόχρονα τί αποτελεί «μιαρό» και άρα αποφευκτό.

Η Ανθρωπολόγος Mary Douglas (2006), στο βιβλίο της «Καθαρότητα & Κίνδυνος. Μία Ανάλυση των Εννοιών της Μιαρότητας και του Ταμπού», παρέχει μια συμβολική ερμηνεία των κανόνων καθαρότητας και μιαρότητας σε διάφορους πολιτισμούς, δυτικούς και μη. Σύμφωνα με την Douglas (2006), σε κάθε πολιτισμό το σώμα δεν υπόκειται μόνο σε κανόνες καθαρότητας, αλλά και το ίδιο θεωρείται πηγή ρυπαρότητας και εστία μόλυνσης. Το σώμα, λοιπόν, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τόπος κοινωνικά ουδέτερος, αφού τα κοινωνικά κριτήρια, που το αξιολογούν ως

αποδεκτό ή φυσιολογικό, εξαρτώνται από τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί «καθαρότητας» και «ρυπαρότητας». Τα ταμπού, που αφορούν στη διαχείριση της συμπεριφοράς και των συναισθημάτων, υπόκεινται σε πολιτισμικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες.

Το Ισλάμ αποτελεί μια παράδοση θρησκευτική, πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική. Είναι μια συνολική παράδοση, η οποία έχει παγκόσμια απεύθυνση και την ίδια στιγμή πραγματώνεται στην καθημερινότητα του κάθε εντόπιου πολιτισμού. Σε όλη την ιστορική διαδρομή των ισλαμικών κοινωνιών ο ισλαμικός λόγος δεν έπαψε ποτέ να στηρίζεται σε τέσσερις βασικές δογματικές πηγές, οι οποίες αποτελούν και τα θεμέλια του ισλαμικού νόμου Σαρία (Shari-a): το Κοράνι (Quran), οι χαντίθ (Hadith), η ijma και η ijtiihad (Μακρής, 2017, σ. 131).

Το κοράνι, το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων, αποτελεί την αποκάλυψη του λόγου του Θεού στον Προφήτη Μωάμεθ μέσω του Αρχάγγελου Γαβριήλ, κατά την διάρκεια είκοσι περίπου χρόνων (Μακρής, 2017, σσ. 133-140).

Οι χαντίθ (al-hadith) είναι ο λόγος του Προφήτη στους ανθρώπους, όπως προκύπτει από προσωπικές μαρτυρίες των οπαδών του και αφορά σε περιστατικά της ζωής του Μωάμεθ, τα οποία αποκαλύπτουν την σοφία του. Αποτελούν πρότυπα συμπεριφοράς για την μουσουλμανική κοινότητα (Μακρής, 2017, σσ. 140-143).

Η ijma αναφέρεται στην επίτευξη της απόλυτης συμφωνίας και συναίνεσης της μουσουλμανικής κοινότητας από τους ερμηνευτές νομοδιδασκάλους (Ulama), στο πλαίσιο της ερμηνείας του ισλαμικού νόμου (Μακρής, 2017, σσ. 144-147).

Η qiyas ή ijtiihad, πρόκειται για την δυνατότητα προσωπικών ερμηνειών του ισλαμικού δικαίου, αντλώντας την επιχειρηματολογία από το Κοράνι και τη Sunna, προκειμένου για την επίλυση ζητημάτων της καθημερινής ζωής της μουσουλμανικής κοινότητας (Umma) (Μακρής, 2017, σσ. 144-149).

Η Umma ως όρος υπάρχει μέσα στο Κοράνιο, για να δηλώσει τον λαό του Θεού, την κοινότητα των απανταχού μουσουλμάνων, το σώμα των πιστών. Επομένως, το ανθρώπινο σώμα συνδέεται συλλογικά με το σώμα της μουσουλμανικής κοινότητας, με το σώμα της Ούμμα, το οποίο απαρτίζουν όλοι οι μουσουλμάνοι. Από εδώ ανακύπτουν θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις, που διέπουν τον

μουσουλμάνο τόσο ως άτομο, όσο και ως μέρος του συνόλου του μουσουλμανικού σώματος (Μακρής, 2017, σσ. 149-15 ; Ζιάκα, 2010, σσ. 20-21).

Ένας Μουσουλμάνος, για να εκφράσει την ένταξή του στην κοινότητα, πραγματοποιεί τις μπαντάτ, δηλαδή τούς «Πέντε Στύλους του Ισλάμ», οι οποίοι αποτελούν τις πέντε θρησκευτικές υποχρεώσεις του πιστού. Αυτές είναι: η ομολογία της πίστης, η καθημερινή προσευχή, η νηστεία την περίοδο του Ραμαζανιού, η ελεημοσύνη και το προσκύνημα στην Μέκκα. Την σειρά των θρησκευτικών υποχρεώσεων περιγράφουν αναλυτικά καταρχάς οι έγκυρες συλλογές των μουσουλμανικών παραδόσεων, τα Sahih (υγιείς παραδόσεις), και έπειτα ο ισλαμικός νόμος, όπου βρίσκεται η έγκυρη κωδικοποίησή τους (Μακρής, 2017, σσ. 132-149; Ζιάκα, 2010, σ. 14).

Στα Sahih (υγιείς παραδόσεις) υπάρχουν λεπτομερείς οδηγίες για την σωματική και ψυχική κάθαρση πριν την προσευχή (Taharah), τόσο για την πεντάκις ημερησίως ατομική προσευχή, όσο και για την ομαδική προσευχή της Παρασκευής στο Τέμενος. Για την ψυχική - εσωτερική κάθαρση απαιτείται η ειλικρινής επιστροφή στο δρόμο του Θεού. Για την εξωτερική κάθαρση απαιτείται η απαλλαγή του πιστού απ' όλες τις ακαθαρσίες του σώματος, γεγονός το οποίο επιτυγχάνεται είτε με την μικρή λατρευτική νύψη πριν την ατομική προσευχή, είτε με την ολοκληρωτική πλύση του σώματος πριν την προσευχή στο Τέμενος (Ζιάκα, 2010, σσ. 16-17).

Η υποχρεωτική νύψη πριν από την προσευχή περιλαμβάνει την ομολογία πίστης και την ταυτόχρονη νύψη των χεριών, του στόματος, της μύτης, του προσώπου, του δεξιού και αριστερού βραχίονα, της κεφαλής, των αυτιών και τέλος του δεξιού και του αριστερού ποδιού, όλα τα μέλη από τρεις φορές έκαστο. Η πλήρης πλύση (Taharet) συντελείται αποκλειστικά στο Hammam (Ζιάκα, 2010, σσ. 16-17).

Πέρα από τους λατρευτικούς καθαρμούς η μουσουλμανική παράδοση καθορίζει μια σειρά από αναλυτικούς κανόνες υγιεινής, που πρέπει να διέπουν την καθημερινή ζωή των πιστών, καθώς η ισχυρή πεποίθηση των μουσουλμάνων είναι ότι ο πιστός με την κάθαρση του σώματος προφυλάσσει το σώμα του και την νόησή του. Η προσπάθεια κάθαρσης της ψυχής, λοιπόν, αρχίζει με αυτήν του σώματος. Υπάρχουν πολυάριθμα χαντίθ με λεπτομερείς οδηγίες για μια μεγάλη σειρά σωματικών καθαρμών. Περί τα διακόσια χαντίθ με διάφορους καθαρμούς διασώζει η συλλογή του Muslim Sahih στο «Βιβλίο των Καθαρμών» (Kitab al Taharah). Στο Βιβλίο γίνονται εκτενείς

αναφορές για την πλύση όλων των μελών του σώματος, την σχολαστική καθαριότητα του στόματος και δοντιών, την αποτρίχωση της μασχάλης και των γεννητικών οργάνων, το κόψιμο των νυχιών, την περιποίηση του μουστακιού και της γενειάδας, την καθαριότητα μετά την τουαλέτα, την καθαριότητα των σκευών μαγειρικής με καθαρά χέρια, κλπ. (Ζιάκα, 2010, σσ. 17-18).

Υπάρχουν επίσης μια σειρά από χαντίθ που περιγράφουν λεπτομερώς τις πλύσεις μετά την γενετήσια πράξη, τόσο για τον άνδρα όσο και για την γυναίκα, καθώς και την συμπεριφορά και την καθαριότητα των γυναικών κατά τα έμμηνα (Ζιάκα, 2010, σσ. 17-18).

Υπάρχουν γύρω στα εβδομήντα χαντίθ στις συλλογές των Muslim και Bukhârî που αναφέρονται στο θέμα της εμμήνου ρήσεως, στα οποία εμπεριέχονται σαφείς οδηγίες για την στάση των συζύγων κατά το διάστημα αυτό, όπως είναι αποφυγή της γενετήσιας πράξης, και για την ενδεδειγμένη ένδυση και ενδελεχή πλύση των γυναικών (ghusl), καθώς κατά την διάρκεια της εμμήνου ρήσης θεωρούνται «μιαρές» (Ζιάκα, 2010, σσ. 17-18).

Ακολούθως υπάρχει και ένας κώδικας ηθικής και σωματικής συμπεριφοράς για την λεχώνα, η οποία για σαράντα ημέρες δεν επιτρέπεται να προσεύχεται, αλλά ούτε και να επισκέπτεται το τέμενος, να εξέρχεται από τον οίκο της και να δέχεται επισκέψεις. Σημαντική, τέλος, θέση έχουν οι καθαρμοί, στους οποίους υποβάλλονται τα σώματα των νεκρών από τους οικείους τους. Οι καθαρμοί αυτοί, οι οποίοι πρέπει να εκτελούνται για τους νεκρούς άνδρες μόνον από άνδρες και για τις νεκρές γυναίκες μόνον από γυναίκες, είναι ιδιαίτερος σχολαστικός. Ακολουθούν τους κανόνες της πλύσης για την προσευχή, με την ταυτόχρονη προφορά της ομολογίας της πίστης και της δοξολογίας του Θεού (Αλλάχου Άκμπαρ). Περιλαμβάνουν την πλύση των γεννητικών οργάνων και κατόπιν όλου του σώματος και στο τέλος μυρώνουν το σώμα του νεκρού με αιθέρια έλαια. Τέλος, ο νεκρός περιβάλλεται ολόκληρος με το σάβανο (kafan), χωρίς να φαίνεται το πρόσωπο, και ράβεται μέσα σ' αυτό. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο Ισλάμ αποφεύγεται η μεταφορά της σωρού στο τέμενος, διότι το τέμενος είναι χώρος προσευχής, συνάθροισης και αναψυχής των μουσουλμάνων και ο νεκρός θεωρείται ακάθαρτος. Η εξόδιος προσευχή γίνεται στα νεκροταφεία, όπου ο νεκρός ενταφιάζεται χωρίς φέρετρο και με κατεύθυνση προς

την Μέκκα, ώστε την στιγμή της ανάστασης των νεκρών να είναι σωματικά καθαρός για την προσευχή (Ζιάκα, 2010, σ. 17-18).

Η έννοια της καθαριότητας και η πρακτική της πλύσης στο Ισλάμ είναι, λοιπόν, κεντρικής σημασίας, αφού ενυπάρχει στην καθημερινή ζωή των πιστών, από την γέννηση έως τον θάνατο και ακολουθεί έως την μεταθανάτια ζωή. Γι' αυτό και το μουσουλμανικό λουτρό (Hamam) έχει σπουδαία θέση στον Ισλαμικό κόσμο, αφού πρωταρχικός σκοπός του είναι η εναρμόνιση της κοινότητας με τους ισλαμικούς κανόνες υγιεινής πριν την προσευχή, αλλά και τούς γενικότερους κανόνες για την υγεία του σώματος, την ευεξία και την απόλαυση στην καθημερινή ζωή των μελών της .

Κεφάλαιο Δεύτερο

Çemberlitaş Hamam: Πολιτικές του χώρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Σύμφωνα με τον Lefebvre, η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται μέσα από τρεις διαφορετικές αλλά αλληλοεπηρεαζόμενες διαδικασίες:

α) τις χωρικές πρακτικές και τον υλικό χώρο, τις συνηθισμένες χωρικές συμπεριφορές που μπορεί κανείς να αντιληφθεί με όλες τους τις αντιφάσεις. Εδώ εξετάζονται οι φυσικές και υλικές ροές, μετακινήσεις και συσχετίσεις στον χώρο, η πραγματικότητα της πόλης και οι ρουτίνες της δουλειάς, τηςσχόλης, της ιδιωτικής ζωής, όλα όσα εξασφαλίζουν την παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή (Lykogianni, 2010, σ.2).

β) τις αναπαραστάσεις του χώρου, αντιλήψεις του χώρου που συγκροτούν τις ιδέες μας για το τί είναι δυνατό. Εδώ η αναφορά είναι στον χώρο των επιστημόνων, των πολεοδόμων, των τεχνοκρατών, όλων εκείνων που ορίζουν τί είναι χώρος, καθώς και τα σημεία, τις σημασίες και τους κώδικες, που επιτρέπουν να καταλάβουμε τις κοινωνικές πρακτικές (Lykogianni, 2010, σ. 2).

γ) τους χώρους αναπαράστασης και τον λόγο για τον χώρο, χώρους που παράγονται από το σώμα στις καθημερινές πρακτικές. Οι χώροι αναπαράστασης παραπέμπουν

στον βιωμένο χώρο, μέσω αναπαραστάσεων και συμβόλων, ο χώρος των κατοίκων και των χρηστών, αλλά και στον χώρο κάποιων καλλιτεχνών και φιλοσόφων, που φαντάζονται νέες σημασίες ή δυνατότητες χωρο-κοινωνικών πρακτικών (Lykogianni, 2010, σ. 2).

Η «τριμερής διαλεκτική» αποτελεί την προσέγγιση μιας κοινωνικής θεωρίας του χώρου, όπου η κάθε μία πλευρά βρίσκεται σε σχέση με τις άλλες δύο και όλες μαζί αποτελούν τον χώρο (Lykogianni, 2010, σσ. 3-4).

Στο κεφαλαίο αυτό προσεγγίζεται το Çemberlitaş Hamam, το οποίο αποτελεί το πρώτο πεδίο της έρευνας, μέσω της τριμερούς διαλεκτικής του Lefebvre για την χωρική ανάλυση.

Στο Ιστορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης και επί της οδού Divan Yolu, ανάμεσα στην πλατεία Sultan Ahmet και στην σκεπαστή αγορά Karali Çarsi, βρίσκεται το ιστορικό λουτρό Çemberlitaş Hamam. Το λουτρό, το οποίο από την ανέγερσή του το 1584 έως και σήμερα προσφέρει ανελλιπώς τις υπηρεσίες του στους κατοίκους της πόλης και στους επισκέπτες της, αποτελεί ένα από τα αρχιτεκτονικά αριστουργήματα του περίφημου αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα Mimar Sinan (1489-1588) (Ergin, 2005, σ. 145).

Δομικά το Çemberlitaş Hamam είναι ένα τυπικό διπλό λουτρό, με ανδρικό και γυναικείο τμήμα, οργανωμένο σε παράλληλους χώρους, οι οποίοι εμπεριέχονται σε ένα δομικό τετράγωνο με τέσσερις μεγαλύτερους και πολλούς μικρότερους τρούλους. Η είσοδος για το αντρικό τμήμα είναι κεντρική και στην πρόσοψή της υπάρχει μια επιγραφή, η οποία ευγνωμονεί τον Αλλάχ, την Σουλτάνα χορηγό Nurbanu και τον αρχιτέκτονα Mimar Sinan. Η γυναικεία είσοδος αρχικά ήταν στο δεξιό πλάγιο μέρος του λουτρού, χαμηλή σε ύψος, προκειμένου να εξασφαλίζει την διακριτική προσέλευση των γυναικών στο λουτρό (Macaraig, 2019, σ. 81).

Εικόνα 1:Το Çemberlitaş Hamam επί της οδού Divan Yolu. Ανακτήθηκε από:

https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%87emberlita%C5%9F_Hamam%C4%B1

Το εσωτερικό του χαμάμ έχει τρία κύρια τμήματα διαβαθμισμένης θερμοκρασίας. Το πρώτο είναι το αποδυτήριο (soğukluk) σε μια αίθουσα μήκους δέκα μέτρων, πολυτελώς διακοσμημένη με μαρμάρινο δάπεδο και σκαλιστές ξύλινες ατομικές καμπίνες περιμετρικά των τοίχων, για την απόδυση και την μετέπειτα ένδυση των ρούχων. Εδώ προσφέρονται στους/στις λουόμενους/νες ένα βαμβακερό υφαντό ύφασμα (peştemal), που καλύπτει το γυμνό σώμα, και ένα ζευγάρι ξύλινα τσόκαρα (nalın) για την είσοδό τους στο χώρο της πλύσης. Στο σαλόνι του δωματίου υπάρχει ένα κεντρικό μαρμάρινο σιντριβάνι και υπερυψωμένες θέσεις, καλυμμένες από τον κεντρικό θόλο.

Ο θόλος είναι διάτρητος από μικρές εσοχές καλυμμένες από φυσικό γυαλί, από τις οποίες διέρχεται το φως, ώστε να διαχέεται ένας διακριτικός φωτισμός στον χώρο και να επιτυγχάνεται μια ατμόσφαιρα χαλάρωσης. Το επόμενο είναι ένα μεταβατικό δωμάτιο αναμονής (ılıklik) με πιο υψηλή θερμοκρασία. Οι τοίχοι και το δάπεδο είναι από μάρμαρο και περιμετρικά των τοίχων υπάρχουν ξύλινοι πάγκοι, όπου κάθονται οι πελάτες/ισσες μέχρι το σώμα να συνηθίσει την ζέστη και να εισέλθουν στον

επόμενο χώρο του χαμάμ. Ακολουθεί το κύριο και πιο ζεστό τμήμα του λουτρού, το (sicaklik). Το sicaklik καλύπτεται από έναν ημισφαιρικό θόλο με γυάλινες εσοχές για την είσοδο του φωτός, ο οποίος στηρίζεται πάνω σε τέσσερις μαρμάρινες κολόνες με μαρμάρινο σκαλιστό κιονόκρανο. Η ατμόσφαιρα είναι ιδιαίτερα ζεστή και υγρή. Περιμετρικά των τοίχων υπάρχουν χωνευτές μαρμάρινες λεκάνες νερού (kurna), όπου γίνεται το λούσιμο των μαλλιών.

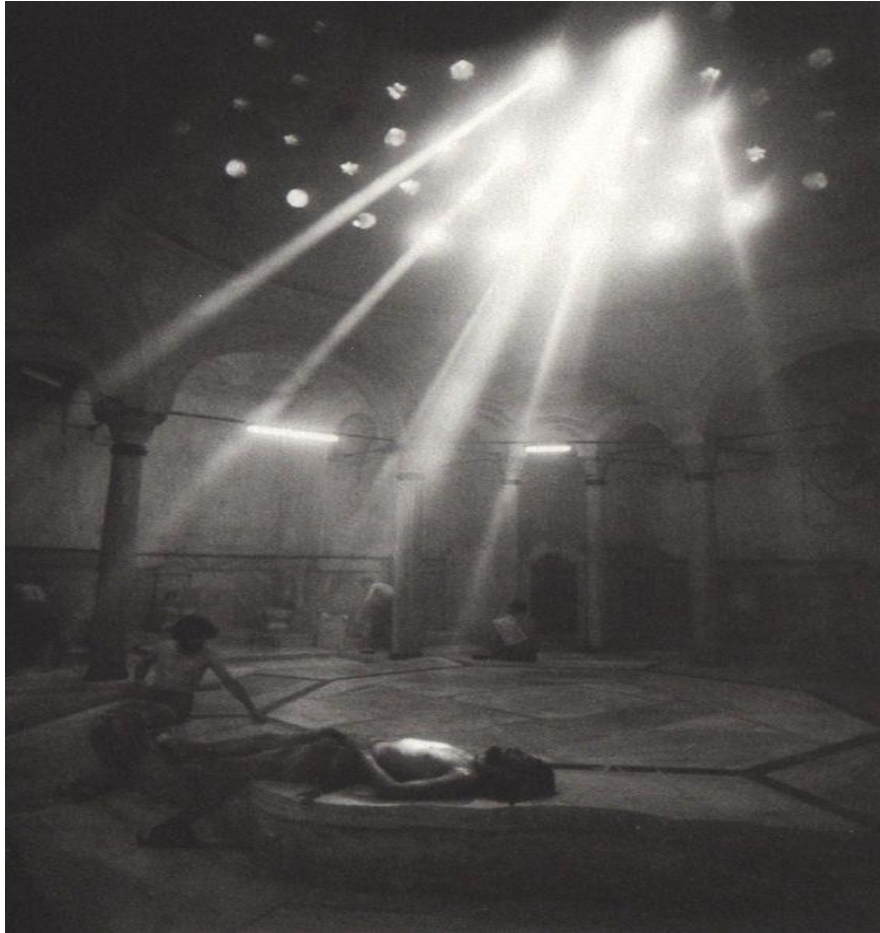

Εικόνα 2: Η λεκάνη νερού του χαμάμ Çemberlitaş. Ανακτήθηκε από <https://worldtravelscout.com/2018/10/30/what-is-a-turkish-bath-really-like/>

Στο κέντρο του δωματίου δεσπόζει η χαρακτηριστική υπερυψωμένη καυτή πλάκα (göbek taşı = ομφάλιος πέτρα), σε σχήμα σταυροειδούς, διακοσμημένη με μάρμαρο διαφόρων χρωμάτων και σχημάτων, τοποθετημένη πάνω από έναν εσωτερικό κλίβανο. Εκεί ξαπλώνουν οι λουόμενοι/νες προκειμένου να επιτευχθεί κατ' αυτόν τον τρόπο μια έντονη εφίδρωση.

Μετά την εφίδρωση ακολουθεί η απολέπιση του σώματος με σκληρό γάντι από μάλλινη τσόχα (kese), το σαπούνισμα της κεφαλής και του σώματος, το ξέβγαλμα με ζεστό νερό και μαλάξεις της κεφαλής και των μυών ολόκληρου του σώματος με αρωματικά έλαια. Τέλος, οι λουόμενοι/νες αναπαύονται στο πρώτο δωμάτιο (soğukluk), όπου τούς προσφέρεται ναργιλές, ζεστό τσάι ή καφές και διάφορα γλυκά (Ergin, 2005, σσ. 145-147). Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στο σύστημα θέρμανσης του

χαμάμ, αφού αποτελεί τον χαρακτηριστικό τρόπο θέρμανσης των Οθωμανικών λουτρών.

Εικόνα 3: Η ομφάλιος πέτρα του Çemberlitaş Hamamı. Ανακτήθηκε από <https://gr.pinterest.com/pin/673640056743106694/>

Ένας φούρνος βρίσκεται όπισθεν των θερμαινόμενων δωματίων, ο οποίος τροφοδοτείται συνεχώς με ξύλα από τον θερμαστή (Külhançı), προκειμένου να διατηρείται μια σταθερή θερμοκρασία, η οποία θερμαίνει τον αέρα, το νερό και το δάπεδο του λουτρού, μέσω ενός ευφυούς συστήματος, το οποίο ονομάζεται «υπόκαυστο». Το υπόκαυστο σύστημα προέρχεται από τα ρωμαϊκά-βυζαντινά λουτρά και αναφέρεται σε έναν υπόγειο χώρο, κυρίως κάτω από το δάπεδο του κεντρικού δωματίου τού λουτρού, αλλά και των άλλων δωματίων, στον οποίο

κυκλοφορούν καυτά αέρια. Τα αέρια, τα οποία παράγονται από μια εστία φωτιάς

Εικόνα 4: Το υπόκαυστο του Cemberlitas Hamam. Ανακτήθηκε από: <https://hum54-15.omeka.fas.harvard.edu/items/show/1590>

διοχετεύονται στον υπόγειο χώρο, ο οποίος είναι υπερυψωμένος των δαπέδων υπό την βοήθεια στυλίσκων, τους ονομαζόμενους «pilaе» (Disli & Çelik, 2006 ; Macaraig, 2019, σ. 4).

Το Çemberlitas Hamam υπέστη διάφορες δομικές και λειτουργικές αλλαγές στην ιστορική του πορεία. Κυρίως αφορούσαν στην διεύρυνση ή συγχώνευση κάποιων χώρων, στην διαχείριση του προσωπικού, στην γενικότερη οικονομική διαχείρισή του από το σουλτανάτο και στην εφαρμογή πιο αυστηρών ή πιο χαλαρών θρησκευτικών κανόνων για την πλύση και την κυκλοφορία των γυναικών στα χαμάμ. Εντούτοις, οι πρώτοι τρεις αιώνες της ιστορικής του πορείας θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μια

αρκετά συνεκτική ενότητα, αφού η λειτουργία του ρυθμίζεται στη βάση του συστήματος külliye. Αυτό γίνεται εμφανές, όταν προβούμε σε συγκρίσεις με την μεταρρυθμιστική - εκσυγχρονιστική περίοδο των Τανζιμάτων (Tanzimat) (1839-71) και τις επιδράσεις στην δομή και λειτουργία του λουτρού.

Το χαμάμ πριν το 19^ο αιώνα

Όπως είθισται, για τα περισσότερα Οθωμανικά Λουτρά το Çemberlitaş Hamam αποτελεί μέρος ενός φιλανθρωπικού (vakıf) συγκροτήματος, με την ονομασία Atik Valide Külliyesi. Το συγκρότημα (külliye), με προεξάρχον οικοδόμημα το τέμενος Atik Ali Paşa Camiisi, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες της προσευχής, περιλάμβανε ακόμη το διδασκαλείο (medrese), για την θρησκευτική και γενικότερη εκπαίδευση των παιδιών, το νοσοκομείο (hastane), το οποίο πρόσφερε δωρεάν φροντίδα υγείας, το μοναστήρι (tekke), για την διαμονή των μοναχών των θρησκευτικών ταγμάτων, την κουζίνα (imaret), η οποία είχε 300 περίπου υπαλλήλους και παρείχε δύο γεύματα την ημέρα στους φτωχούς κατοίκους της γειτονιάς και το ξενοδοχείο (han), το οποίο παρείχε φιλοξενία στους ταξιδιώτες (Acun, 2002, σ. 66 ; Macaraig, 2019, σσ. 52-64).

Η χορηγία για την ανέγερση ενός külliye αφορούσε συνήθως στο «γυναικείο Σουλτανάτο» (Harem), μητέρα, σύζυγοι ή αδερφές του Σουλτάνου, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για την εύρυθμη λειτουργία και τη συντήρησή του. Χορηγός του Atik Valide Külliyesi, στο οποίο ανήκε το Çemberlitaş Hamam, ήταν η Nurbanu Sultan (1530-1583), σύζυγος του SelimII (1524-1574). Τα έσοδα της χορηγίας προέρχονταν από τους φόρους (cizye) της σοδειάς των εφορών εδαφών της Ανατολίας και της Ρούμελης, τα οποία ανήκαν σε μη μουσουλμάνους υπηκόους καθώς και από τα ενοίκια μαγαζιών, εργαστηρίων βυρσοδεψίας, αργυροχοΐας, από τα έσοδα διαμονής στο ξενοδοχείο, από την χρήση των υπηρεσιών του χαμάμ και από τα έσοδα του προσκυνήματος του τεμένους Atik Ali Paşa Camiisi (Macaraig, 2019, σσ. 69-70). Το külliye αποτελούσε την βασική πηγή εσόδων μιας γειτονιάς (mahale), αφού οι εργαζόμενοι σε αυτό και γύρω από αυτό προέρχονταν αποκλειστικά από κατοίκους της.

Με βάση τα λογιστικά βιβλία (muhasebe defterleri) και τα βιβλία μητρώου των εργαζομένων του 1640, στο Çemberlitaş Hamam απασχολούνταν εβδομήντα άτομα. Οι εργαζόμενοι απαρτίζονται από: τον/την επιβλέποντα/πουσα των δύο τμημάτων του

χαμάμ, για τούς άνδρες ο «hamamci» και για τις γυναίκες η «anne hamamci», τον επόπτη και συλλέκτη των αμοιβών, την ομάδα βοήθειας για την απόδυση - ένδυση και πλύση, την ομάδα μάλαξης, (Tellak) για τούς άνδρες και natir για τις γυναίκες, και των επιβλεπόντων τους, τον κουρέα και την κομμώτρια, την ομάδα της κουζίνας για την προετοιμασία των ροφημάτων και των γλυκών, την ομάδα σερβιρίσματος, την ομάδα καθαρισμού σκευών και ρούχων, τον θερμαστή, κλπ. (Ergin-Macaraig, 2015, σσ. 115-118).

Στον χώρο γύρω από το külliye υπήρχαν διάφορα εργαστήρια και μαγαζιά, που κατασκεύαζαν και πωλούσαν προϊόντα χρήσης του χαμάμ, όπως σαπούνια, αρωματικά έλαια σώματος, τις πετσέτες peştemal, τα ξύλινα τσόκαρα nalın, τα τσόχινα γάντια kese και διάφορες συλλογές με ασημένια χτενάκια και καθρέφτες, καλάθια για τα ρούχα και την μεταφορά φαγώσιμων για την διοργάνωση κάποιας γιορτής στο χαμάμ. Μια τοπική οικονομία αναπτύσσεται γύρω από το χαμάμ και το ίδιο ισχύει και για τα άλλα κτήρια του külliye, τα οποία στελεχώνονται από κατοίκους της γειτονιάς και τροφοδοτούνται με προϊόντα από τα εργαστήρια και μαγαζιά της γειτονιάς (Acun, 2002, σ. 68).

Κατ' αυτόν τον τρόπο η Σουλτανική οικογένεια εκπλήρωνε τις θρησκευτικές υποχρεώσεις του Ισλαμικού νόμου για την φιλανθρωπία, αφού το συγκρότημα αποτελούσε την οικονομική βάση μιας γειτονιάς και φρόντιζε και τούς άπορους κατοίκους της. Ταυτόχρονα, νομιμοποιούσε την εξουσία των γυναικών του οθωμανικού σουλτανάτου, οι οποίες δεν προέρχονταν άμεσα από το οίκο των Οθωμανών και ως εκ τούτου δεν μπορούσαν να κατέχουν προσωπική περιουσία. Μέσω της «προσωπικής» φροντίδας και «μέριμνας» των πιστών, πάντα στο πλαίσιο της ισλαμικής φιλανθρωπίας, το γυναικείο σουλτανάτο πλούτιζε από τούς φόρους και τις εισφορές των πιστών (vefakar) και των άπιστων (gavur) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Cichocki, 2005, σ. 98).

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται σε μία βαθιά οικονομική ύφεση με συνέπεια την αποδιοργάνωση του στρατού και της δημόσια διοίκησης. Προκειμένου να ανακάμψει η οικονομία της Αυτοκρατορίας, η Υψηλή Πύλη προέβη σε αναγκαστική σύναψη δανείων. Η αναγκαστική σύναψη δανείων με την Γαλλία και την Αγγλία συνοδεύτηκε με ένα πακέτο μεταρρυθμίσεων, που αφορούσαν την αναβάθμιση της στρατιωτικής τεχνολογίας, την οργάνωση της κεντρικής διοίκησης και τον εκσυγχρονισμό της δημοσιονομικής πολιτικής της Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύεται το Υπουργείο Αυτοκρατορικών Δωρεών

(Evkaf- Hümayun Nezareti), με σκοπό την κατάργηση του συστήματος διοίκησης των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων υπό την εποπτεία του γυναικείου σουλτανάτου και την ανάληψη της διοίκησής του από το νέο υπουργείο (Cichocki, 2005, σ. 100).

Η μεταρρύθμιση αυτή αφορούσε και στο φιλανθρωπικό ίδρυμα Atik Valide Külliyesi, στο οποίο ανήκε και το Çemberlitaş Hamam. Το νέο σύστημα διαχείρισης, το οποίο ονομάστηκε «διπλό σύστημα» (icareteyn) και ήταν ουσιαστικά μία σύμπραξη του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, προέβλεπε την ενοικίαση των ιδρυμάτων για μία μακρά χρονική περίοδο 200-300 ετών, με δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης, καταβάλλοντας προκαταβολικά τα 3/4 του συνόλου των ενοικίων και μηνιαίως μια καθορισμένη συμβολική καταβολή (icare-i-muaccele). Η μηνιαία καταβολή λειτουργούσε περισσότερο ως υπενθύμιση ότι το κληροδότημα ήταν αυτοκρατορική περιουσία και σε περίπτωση αθέτησης των όρων ενοικίασης το ίδρυμα θα επανερχόταν σε αυτήν. Στην ουσία το σύστημα αυτό άνοιξε τον δρόμο για την ιδιωτική ιδιοκτησία πολλών δημοσίων κτηρίων και αυτοκρατορικών μνημείων, τα οποία ήταν λειτουργικά στην δημόσια καθημερινή ζωή των κατοίκων και τα οποία αργότερα εγκαταλείφθηκαν στην φθορά του χρόνου από τους κληρονόμους, οι οποίοι δεν μπορούσαν πλέον να τα συντηρήσουν (Cichocki, 2005, σσ. 102-104).

Το Çemberlitaş Hamam ενοικιάστηκε με το σύστημα (icareteyn) τον Νοέμβριο του 1786 (1201 μ.μ.) από την Fatma Kadın, σύμφωνα με ένα έγγραφο της μισθώτριας, που αφορούσε σε επισκευές του χαμάμ, και συνέχισε να λειτουργεί με το ίδιο σύστημα έως το 1838 (Cichocki, 2005, σσ. 101).

Το χαμάμ μετά τον 19^ο αιώνα

Ο 19^{ος} αιώνας είναι ταυτισμένος με τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις της Αυτοκρατορίας της περιόδου των Τανζιμάτων (Tanzimat). Μεταρρυθμίσεις στην κεντρική διοίκηση, στο νομικό σύστημα, στην οικονομία, στο σύνταγμα σε ότι αφορούσε την ισονομία και την ισοπολιτεία και την αρχή της εξουσίας και κυρίως σε πολιτισμικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες άγγιζαν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων άμεσα. Σε ότι αφορά τις πολιτικές του αστικού εκσυγχρονισμού, αυτές προσανατολίστηκαν στην αντίληψη του γαλλικού αστικού σχεδιασμού, που προέβλεπε την δημιουργία μεγάλων δημοσίων χώρων, κυρίως κοντά ή γύρω από ιστορικά μνημεία, και την δημιουργία μεγάλων κεντρικών αρτηριών ή την διαπλάτυνση των υπαρχουσών, που θα οδηγούν το βλέμμα ανεμπόδιστα στα ιστορικά μνημεία. Ο σχεδιασμός αυτός βασίστηκε στην

σύλληψη και την πραγματοποίηση του αστικού σχεδιασμού του αρχιτέκτονα Baron Haussman για το Παρίσι (Cichocki, 2005, σ. 102). Σύντομα δημιουργήθηκαν νέοι χώροι κοινωνικότητας, όπως τα θέατρα, οι κινηματογράφοι, η όπερα, τα πάρκα και οι πλατείες, οι οποίοι δημιούργησαν νέα ήθη στις σχέσεις των δύο φύλων και της οικογένειας, όπως οι δημόσιες εμφανίσεις ζευγαριών και οικογενειών στα πάρκα, στα σινεμά και γενικά στους νέους δημόσιους χώρους.

Η επιτροπή για τον αστικό σχεδιασμό αποτελούνταν κυρίως από Οθωμανούς που έζησαν και σπούδασαν στο Παρίσι και από Γάλλους αρχιτέκτονες που είχαν ως αντίληψη την προβολή των «ευρωπαϊκών αρχαιοτήτων» της πόλης, προκειμένου να επισημανθεί η πολιτισμική μεταστροφή της Αυτοκρατορίας. Τα Οθωμανικά μνημεία πέρασαν σε δεύτερη μοίρα και κάποια κακοποιήθηκαν δομικά, προκειμένου να κατασκευασθούν οι Οθωμανικές Μπουλεβάρτες «Osmanlı Boulevard» (Cichocki, 2005, σ. 102).

Από τα οικοδομήματα του Atik Valide Külliyesi, το θρησκευτικό σχολείο Atik Ali Paşa medresesi, το πανδοχείο Elçi Han και η δεξιά πλευρά με τον θόλο της γυναικείας πτέρυγας του Çemberlitaş Hamam θυσιάστηκαν στον βωμό του σύγχρονου αστικού σχεδιασμού. Η απόφαση της επιτροπής αστικού σχεδιασμού προέβλεπε την διαπλάτυνση της οδού Divan Yolu, από τα 3,8 μέτρα στα 19 μέτρα, προκειμένου να καταστεί ανεμπόδιστη η θέαση των ιστορικών μνημείων, όπως της στήλης του Μεγάλου Κωνσταντίνου, (Çemberlitaş Sütunu 330 μ.Χ.), του Αιγυπτιακού οβελίσκου του Θεοδοσίου Α' (390μ.χ) και της Αγίας Σοφίας (Cichocki, 2005, σ. 103).

Επειδή το κόστος για την επισκευή της γυναικείας πτέρυγας, και κυρίως του θόλου, ήταν υπέρογκο και η επισκευή ασύμφορη έως ακατόρθωτη, επιλέχθηκε η κατάργηση της γυναικείας πτέρυγας, η οποία κράτησε κάποιες δεκαετίες. Ήδη η επισκεψιμότητα των χαμάμ είχε ατονήσει γενικά, κυρίως μετά την μεταρρύθμιση του υδρευτικού συστήματος της Κων/πολης, την υδροδότηση των κατοικιών και την δυνατότητα του ιδιωτικού λουτρού.

Εικόνα 5: Το Çemberlitaş Hamam πριν την καταστροφή του τρούλου του γυναικείου τμήματος. Μπροστά του στέκει ο Αιγυπτιακός οβελίσκος του Θεοδοσίου Α΄. Ανακτήθηκε από : <http://www.eskiistanbul.net/tag/%C3%A7emberlita%C5%9F/>

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οι ιδέες των «Νέων Οθωμανών», μιας ομάδας διανοουμένων με έναν φιλελεύθερο-ισλαμικό και αντιστασιακό λόγο απέναντι στην «αλλοτρίωση» της Οθωμανικής παράδοσης, θα επηρεάσουν σημαντικά τον πολιτισμικό «αυτοπροσδιορισμό» της Αυτοκρατορίας. Οι πρωτεργάτες του κινήματος των «Νέων Οθωμανών» Ναμίκ Κεμάλ (Namık Kemal) και Μεχμετ Ζιγια Γκιοκαλπ (Mehmet Ziya Gökalp), οπαδοί του Γάλλου φιλοσόφου και κοινωνιολόγου Εμίλ Ντιρκέμ και του Γερμανού κοινωνιολόγου Φέρντιναντ Τέννις, έκαναν μια διάκριση ανάμεσα στην «κουλτούρα» (Hars), το σύνολο των αξιών και εθίμων που συναντά κανείς σε μία κοινότητα, και στον «πολιτισμό» (Mediniye), ένα ορθολογικό παγκόσμιο σύστημα γνώσης, επιστήμης και τεχνολογίας. Σύμφωνα με τους Νέους Οθωμανούς, ο δρόμος για τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περνούσε μέσα από την αντικατάσταση του πολιτισμού (επιστήμη – τεχνολογία) από έναν σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό και την διατήρηση της Οθωμανικής κουλτούρας βασισμένης στην Ισλαμική παράδοση (Zürher, 2004, σ. 190 ; Magnarella & Türdogan, 2005, σσ. 246-247).

Την περίοδο των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων, που αφορούσαν στην δημόσια υγεία της Αυτοκρατορίας, το χαμάμ συνδέθηκε με την διάσωση της λουτρικής

οθωμανικής παράδοσης, βασισμένης στην ισλαμική παράδοση για την καθαριότητα, με έναν διπλό λόγο. Ο πρώτος λόγος προέβαλε την ισλαμική παράδοση της πλύσης ως επιχείρημα για την ανωτερότητα των Οθωμανών έναντι των Ευρωπαίων στο θέμα της καθαριότητας. Το επιχείρημα βασίστηκε στο γεγονός της εκτεταμένης οικοδόμησης χαμάμ σε όλη την Οθωμανική επικράτεια και της καθημερινής προσέλευσης των Οθωμανών σε αυτά εκ συστάσεως της Αυτοκρατορίας. Τα χαμάμ έγιναν το σύμβολο υπερηφάνειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του 19^{ου} αιώνα, στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης της δημόσια υγείας. Ο δεύτερος λόγος αφορούσε στα επιστημονικά-ιατρικά διαπιστευτήρια για την προαγωγή της υγείας από την πλύση στο χαμάμ. Γιατροί διαφόρων ειδικοτήτων υποστήριζαν την σημασία της πλύσης στο χαμάμ για την υγεία και την ευεξία του πληθυσμού, από την βρεφική ακόμη ηλικία, βασισμένοι σε ιατρικές μελέτες (Altin, 2013, σσ. 82-90). Τα δημόσια λουτρά ήρθαν και πάλι στο προσκήνιο δυναμικά, αυτή την φορά με την «σφραγίδα» του επιστημονικού-ιατρικού λόγου, βασισμένου, όμως, στις πρακτικές, συνήθειες και πεποιθήσεις της ισλαμικής παράδοσης.

Σύντομα ο λόγος αυτός απέκτησε και οικονομικό έρεισμα, όχι μόνον στην εσωτερική αγορά, αλλά και στην αγορά του εξωτερικού, ως μέρος των αναδυόμενων οικονομικών συμφερόντων της Ευρώπης με τα «ανατολικά» κράτη. Στην Οθωμανική αγορά συνέρρευσαν τα περίφημα αγγλικά σαπούνια, οι κρέμες, οι πούδρες, τα αρώματα και τα διάφορα προϊόντα καθαρισμού και περιποίησης του δέρματος. Οι Οθωμανοί επιχειρηματίες εισήγαγαν τα προϊόντα και τα προωθούσαν στην Οθωμανική αγορά με «περιτύλιγμα» οθωμανικής παράδοσης, ταυτισμένοι με το πνεύμα της εποχής των καταναλωτών. Οι ετικέτες των προϊόντων ήταν εμπνευσμένες κυρίως από τη μυθοπλασία της οθωμανικής παράδοσης, όπου πρωτοστατούσαν τα τζίνι, τα οθωμανικά παλάτια και οι όμορφες σουλτάνες (Altin, 2013, σ. 72-80).

Την εποχή αυτή, η επισκεψιμότητα του Çemberlitaş Hamam έφτασε στο απόγειό της, με αποτέλεσμα να επισκευασθεί το γυναικείο τμήμα του λουτρού, προκειμένου να δημιουργηθεί ένας ιδιαίτερος χώρος γυναικείας περιποίησης προσώπου και χώρος πώλησης των «οθωμανικών προϊόντων καλλωπισμού». Η ειρωνεία είναι ότι τα προϊόντα έγιναν ανάρπαστα στις ευρωπαϊκές επισκέπτριες του χαμάμ, ώστε η Βρετανική εταιρεία Ανατολικού εμπορίου «Levant Company» να προβεί στην εισαγωγή τους ως «ανατολίτικα προϊόντα καλλωπισμού» (Shifrin, 2015, σ. 36).

Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία το Οθωμανικό Λουτρό θα γνωρίσει μέρες δόξας στην «Ανατολή» και η φήμη του θα εξαπλωθεί έως την «Δύση».

Κεφάλαιο Τρίτο

Çemberlitaş Hamam: Πολιτικές διαχείρισης του σώματος

Σύμφωνα με τον H. Lefebvre (1991), ο χώρος δεν αποτελεί ένα «κενό δοχείο», στο οποίο έρχονται να εγκατασταθούν δραστηριότητες, κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές. Αντίθετα, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις δραστηριότητες, τις κοινωνικές σχέσεις και τις πρακτικές μέσα από τις προηγούμενες φάσεις ανάπτυξής του και αποτελεί μέρος τους. Η παραγωγή του δεν είναι, λοιπόν, μια «αθώα» παραγωγή. Εμπεριέχει πολλαπλές στρατηγικές και πολιτικές πρωταρχικής σημασίας.

Πρωταρχικός σκοπός του χαμάμ υπήρξε η εναρμόνιση της κοινότητας με τις υγιείς ισλαμικές παραδόσεις (Sahih), οι οποίες αφορούσαν τόσο στην πλήρη κάθαρση του σώματος (Taharet) πριν την προσευχή στο τέμενος, όσο και στην καθημερινή υγιεινή του σώματος και στην ευεξία των μελών της κοινότητας (Semerjian, 2016, σ. 250).

Εν τούτοις, το χαμάμ δεν απευθυνόταν μόνον στους πιστούς μουσουλμάνους, αλλά σε όλους όσους επιθυμούσαν την χρήση του. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποτελούσε ένα χώρο πολυπολιτισμικού συγχρωτισμού και κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Το Çemberlitaş Hamam ήταν ένα διπλό χαμάμ (çifte hamamı) με γυναικείο και ανδρικό τμήμα. Στο γυναικείο τμήμα εισέρχονταν οι γυναίκες και τα αγόρια έως την ηλικία των 12 ετών. Στο ανδρικό τμήμα εισέρχονταν οι άντρες, οι έφηβοι άνω των 12 ετών, οι ευνούχοι και οι κιοτσέκ (köçek), άνδρες χορευτές στο Σουλτανικό Παλάτι με γυναικεία εμφάνιση και ένδυση (Haynes, 2014). Το Çemberlitaş Hamam ήταν ένα χαμάμ στο οποίο δεν τηρούνταν το avret (απόκρυφο), δηλαδή δεν τηρούνταν ο κανόνας της κάλυψης των «απόκρυφων» περιοχών. Οι πελάτες/ισσες μπορούσαν να απολαύσουν την διαδικασία της πλύσης γυμνοί/ές. Αυτός ο τρόπος λειτουργίας του χαμάμ είχε μεγάλη σημασία, καθώς στην ουσία γινόταν μια πρώτη διάκριση στην επιλογή των πελατών/ισσών. (Macaraig, 2019, σ. 80).

Το χαμάμ βρισκόταν σε μια αρκετά πολυπληθή και εύπορη περιοχή, στην οποία δέσποζαν το Σουλτανικό Παλάτι Topkapı Sarağı, το τέμενος Sultan Ahmet camı και το τέμενος Aghiasofia camı. Στην συνοικία κατοικούσαν κυρίως οι αξιωματούχοι της

Υψηλής Πύλης, για να βρίσκονται κοντά στο παλάτι, οι μεγαλοαστοί έμποροι, οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες, καθώς και οι ευρωπαϊοί πρεσβευτές και επισκέπτες, οι οποίοι διέμεναν είτε σε προσωρινές κατοικίες, είτε στα πολυτελή πανδοχεία της περιοχής. Όλοι αυτοί αποτελούσαν τους μόνιμους πελάτες του χαμάμ. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν οι εργαζόμενοι στο külliye, κυρίως αυτοί που εργάζονταν στην κουζίνα, οι οποίοι πριν την προετοιμασία του φαγητού και μετά από αυτήν υποχρεούνταν σε καθημερινή δωρεάν πλύση (Macaraig, 2019, σελ. 105-106).

Το αντίτιμο της πλύσης ήταν πιο ακριβό από τα άλλα χαμάμ της πόλης, αφού αποτελούσε ένα πολυτελή χώρο με υψηλές υπηρεσίες καθαριότητας και φροντίδας του σώματος και επιπλέον προσέφερε την δυνατότητα για την διοργάνωση ιδιωτικών τελετουργικών πλύσεων και κοινωνικών εκδηλώσεων (Macaraig, 2019, σελ. 107). Οι καθημερινές πλύσεις στο χαμάμ, αυτές που αποσκοπούσαν στην καθαριότητα, στην φροντίδα και στην ευεξία του σώματος τελούνταν κατά την επιθυμία και ανάγκη των πελατών/ισσών.

Οι επιβεβλημένες πλύσεις των πιστών σε χαμάμ, σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση και τις Sahih (υγιείς παραδόσεις), ήταν: η πλήρης πλύση του σώματος (Taharet), η οποία τελούνταν στο χαμάμ πριν την είσοδο στο τέμενος για την προσευχή της Παρασκευής, και η «Taharet» μετά την υποχρεωτική ερωτική συνένωση του ζεύγους την Τρίτη κάθε εβδομάδας. Ειδικά για τους νεόνυμφους αυτό τηρούνταν αυστηρά και καταγράφονταν οι επισκέψεις του ζεύγους στα γαμήλια κατάστιχα του χαμάμ, προκειμένου να ελεγχθεί η αρμονική έγγαμη ζωή και η νόμιμη τεκνοποίηση. Οι γυναίκες την Τρίτη περνούσαν εντελώς καλυμμένες την διακριτική πλαϊνή είσοδο του Çemberlitaş Hamam, προκειμένου να αποφύγουν τα αγενή υπονοούμενα των νεαρών υπαλλήλων των εμπορικών καταστημάτων της περιοχής γύρω από το χαμάμ (Semerjian, 2016, σ. 253). Επίσης, συνίστατο, χωρίς όμως υποχρεωτικό χαρακτήρα, η πλύση «Taharet» μετά τον αυνανισμό, την ακούσια εκσπερμάτιση, την επαφή με το νεκρό σώμα, την έμμηνο ρύση, τον τοκετό και την λοχία (Semerjian, 2016, σ. 254).

Οι τελετουργικές πλύσεις στο χαμάμ, θρησκευτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, αφορούσαν κυρίως διαβατήριες τελετές, οι οποίες σηματοδοτούσαν σημαντικά γεγονότα στον κύκλο ζωής της Οθωμανικής κοινότητας. Ως τέτοια θεωρούνταν η πρώτη έξοδος της μητέρας και του βρέφους σαράντα ημέρες μετά την γέννησή του

(Iohusa hamami), η περιτομή (Sunet hamami), η προετοιμασία πριν το γάμο (Damat gelin hamami), η στρατολόγηση (Asker hammami), η ανάκαμψη από ασθένεια (hasta hamami), η αποφυλάκιση (Hapis hamami) και συχνά ένα γλέντι με μουσική, χορό και φαγητό, για να εορτασθεί ένα χαρμόσυνο γεγονός (Eğlence hamami) (Macaraig, 2019, σσ. 120-123). Κάθε μία από αυτές της πλύσεις είχε τα δικά της τελετουργικά χαρακτηριστικά και το δικό της τυπικό πριν και μετά την πλύση.

Σύμφωνα με την Judith Butler (1991), κάθε επιτέλεση του φύλου, είτε αυτή ενσωματώνεται στο κυρίαρχο ηγεμονικό και ετεροκανονικό πλαίσιο, είτε όχι, διενεργείται σε ένα συγκεκριμένο και οριοθετημένο χώρο και άρα επηρεάζεται ή/και εξουσιάζεται από αυτόν. Ο χώρος, επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθεί αμέτοχος απέναντι στις κοινωνικές, πολιτικές και έμφυλες διεργασίες που διεξάγονται σε αυτόν, εφ' όσον επηρεάζεται από αυτές και τις επηρεάζει, ρυθμίζει και κανονικοποιεί.

Για τις γυναίκες η επίσκεψη στο Χαμάμ ήταν μια επιτρεπτή έξοδος και ίσως η μοναδική ευκαιρία κοινωνικοποίησης με γυναίκες εκτός του άμεσου κύκλου τους. Για τις νεαρές γυναίκες ήταν χώρος επίδειξης των φυσικών και ψυχικών χαρισμάτων τους, ως υποψήφιες νύμφες και παράλληλα χώρος σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης από τις έγγαμες γυναίκες (Semerjian, 2015, σ. 256-8).

Το Çemberlitaş Hamam, ως χαμάμ στο οποίο δεν τηρούνταν το Avret, έχαιρε της ιδιαίτερης προτίμησης των νεαρών κοριτσιών, τόσο για την δυνατότητα της αποκάλυψης των φυσικών χαρισμάτων τους ως υποψήφιες νύμφες, όσο και για την δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας, αφού το χαμάμ παρείχε την δυνατότητα για γνωριμίες με γυναίκες του κύκλου του Παλατιού που κατοικούσαν στην γύρω περιοχή, αλλά και με μη μουσουλμάνες της πόλης (Dimmi) και ευρωπαίες, κυρίως συζύγους των ευρωπαϊών πρεσβευτών (Macaraig, 2019, σ. 120-123).

Για τους άνδρες το Çemberlitaş Hamam αποτελούσε, επίσης, ένα χώρο σωματικής επίδειξης της «αρρενωπότητας», ένα χώρο επαγγελματικών επαφών και κοινωνικής κινητικότητας λόγω του πολυπολιτισμικού συγχρωτισμού, ένα χώρο διασκέδασης και χώρο σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης των εφήβων.

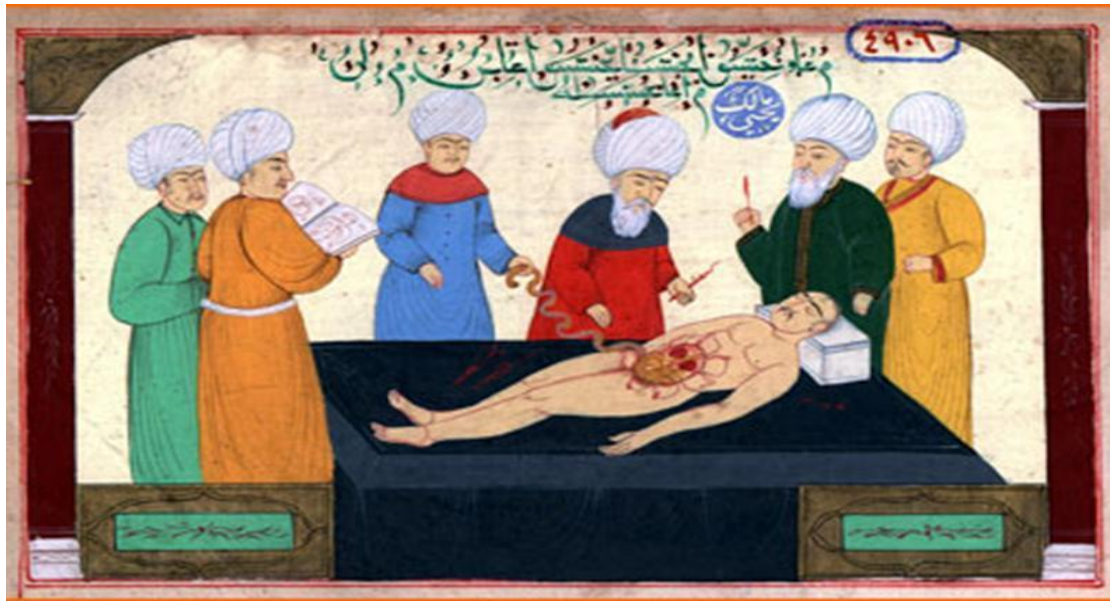
Η Οθωμανική λαϊκή παράδοση (Halk edebiyati) θέλει το χαμάμ ως έναν χώρο εξαγνισμού, γιατί στο τρεχούμενο νερό διαβιούν τα αγαθά πνεύματα τζίνι (jinns), αλλά και ως έναν χώρο στον οποίο παραμονεύουν τα διαβολικά πνεύματα τζίνι

(jinns), τα οποία διαβιούν στα στάσιμα νερά του χαμάμ και προκαλούν την λαγνεία (Macaraig, 2019, σ. 132).

Οι ιαματικές ιδιότητες του τρεχόμενου νερού ήταν γνωστές στους Άραβες και Πέρσες ιατρούς από τον 8^ο αιώνα από μελέτες που πραγματοποιήθηκαν σε χαμάμ με χρήση τρεχόμενου νερού των ιαματικών πηγών (Karlıca Hamami). Τα χαμάμ αυτά ήταν διάσημα για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες σε ότι αφορά τις μυοσκελετικές παθήσεις, τις δερματοπάθειες, τις παθήσεις του πεπτικού και του ουροποιητικού συστήματος. Οι Άραβες ιατροί αποκαλούσαν τα ιαματικά νερά των χαμάμ, λόγω των θεραπευτικών ιδιοτήτων τους, ως «σιωπηλούς ιατρούς» (al-tabib al-bakkus) (Σχορετσιανίτης, 2011, σ. 23).

Το Çemberlitaş Hamam συνεπικουρούσε στο ιατρικό έργο του νοσοκομείου του φιλανθρωπικού συγκροτήματος Atik Valide Külliyesi, στο οποίο ανήκε. Η Οθωμανική ιατρική, που ασκούνταν έως και τον 19^ο αιώνα, ήταν κυρίως βασισμένη στον «Ιατρικό Κανόνα» (kanun fi t-Tibb) του φημισμένου Πέρση ιατρού Ibn Sina (980-1037), γνωστού στην Δύση ως Αβικέννα (Avicenna) (Σχορετσιανίτης, 2011, σ.309). Η ιατρική του Αβικέννα για την υγεία βασιζόταν στις αρχές της θεωρίας του Γαληνού για την ισορροπία των τεσσάρων χυμών του σώματος: το αίμα, την μαύρη χολή, την λευκή χολή και το φλέγμα. Καθένα από αυτά τα στοιχεία έχουν τις ιδιαίτερες ιδιότητές του, όπως ζεστό, κρύο, ξηρό και υγρό. Η διαταραχή αυτής της ισορροπίας από διάφορες αιτίες προκαλεί την ασθένεια. Στον Κανόνα του Αβικέννα δίνονται λεπτομερείς οδηγίες για την λουτροθεραπεία ανάλογα με την διαταραχή της ροής κάποιου χυμού του σώματος (Σχορετσιανίτης, 2011, σσ. 310-320)

Στο Çemberlitaş Hamam εφαρμόζονταν θεραπείες για την ισορροπία των χυμών του σώματος με οδηγίες των ιατρών. Οι ασθενείς ακολουθούσαν ένα ατομικό πρόγραμμα πλύσης και παραμονής στους ζεστούς και υγρούς χώρους του χαμάμ ή στους κρύους και ξηρούς χώρους ανάλογα με την διάγνωσή τους. Επίσης, υπήρχαν οδηγίες των ιατρών, σύμφωνα με τον Κανόνα του Αβικέννα, για τις χειρομαλάξεις. Αυτές θα έπρεπε να είναι πιο έντονες στην διαταραχή των ψυχρών υγρών και πιο απαλές και ηρεμιστικές σε αυτές των ζεστών υγρών (Macaraig, 2019, σ. 141). Θα πρέπει να τονίσω ότι το χαμάμ δεν αποτελούσε έναν αμιγώς ιατρικό χώρο. Η οθωμανική ιατρική περιλάμβανε σχεδόν όλες τις βασικές σημερινές ειδικότητες, όπως την παθολογία, την ορθοπαιδική, οφθαλμολογία, νευρολογία, χειρουργική, μαιευτική, κλπ, οι οποίες ασκούνταν στα νοσοκομεία (Σχορετσιανίτης, 2011, σσ. 310-320)

Εικόνα 6: Πρώιμη ανατομική σκηνή από την πραγματεία της χειρουργικής από τον Şerefeddin Sabuncuoğlu (American Association of Neurological Surgeons, 2004). Ανακτήθηκε από: <http://www.eskiistanbul.net/tag/%C3%A7emberlita%C5%9F/>

Σε ότι αφορά στα διαβολικά πνεύματα τζίνι (jinn), τα οποία διαβιούν στα στάσιμα ύδατα και προκαλούν την λαγνεία, είναι γνωστό ότι το χαμάμ είναι άμεσα συνδεδεμένο με την σεξουαλική ζωή και συχνά με την ομοερωτική. «Πολύ πριν οι ευρωπαίοι ταξιδιώτες και οι οριενταλιστές ζωγράφοι φαντασιωθούν το χαμάμ σαν χώρο σεξουαλικής δραστηριότητας, οι Οθωμανοί όχι μόνον το φαντασιώθηκαν, αλλά το χρησιμοποίησαν κατ' αυτόν τον τρόπο» (Macaraig, 2019, σ. 132). Ένα σημαντικό μέρος των τελετουργικών πλύσεων στο χαμάμ αφορούν στην πλύση μετά την σεξουαλική δραστηριότητα, σαν ένας επίλογος της σεξουαλικής πράξης. Επίσης, η πρώτη οπτική επαφή των ανατομικών χαρακτηριστικών του φύλου, τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, συντελείται στο γυναικείο τμήμα του χαμάμ. Η μετάβαση των εφήβων αγοριών στα 13 τους χρόνια στο ανδρικό τμήμα του χαμάμ έφερνε σε επαφή τα αγόρια με τους ενούχους (hadım) και τούς κιοτσέκ (köçek), εξοικειώνοντάς τα στις διαφορετικές έμφυλες υποκειμενικότητες (Haynes, 2014).

Στην ιστορική πορεία του Çemberlitaş Hamam, κυρίως την περίοδο της ενοικίασης των χαμάμ από ιδιώτες, υπάρχουν κάποια γεγονότα και αναφορές για σεξουαλική συνεύρεση των Tellak (μασέρ) με πελάτες, οι οποίοι πλήρωναν επιπλέον γι' αυτήν την υπηρεσία. Στο χειρόγραφο του 17^{ου} αιώνα με τίτλο «Dellakname -i-Dilküşa» (Το βιβλίο της σπασμένης καρδιάς των μασέρ) ο συγγραφέας Derviş İsmail αφηγείται την ζωή έντεκα Tellak, οι οποίοι προσέφεραν σεξουαλικές υπηρεσίες σε διάφορα χαμάμ

της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ των οποίων και στο Çemberlitaş Hamam (Macaraig, 2019, σ. 133).

Επίσης, υπάρχουν αναφορές για την ομοερωτική σχέση εφήβων και πελατών στο χαμάμ, οι οποίες καταγγέλθηκαν στον δικαστή (Kadı), προκειμένου να διατάξει έρευνα στο χαμάμ για παιδική πορνεία. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι οι καταγγελίες αφορούσαν στην εκπόρνευση του χώρου και όχι στην ομοερωτική σχέση (Macaraig, 2019, σ. 133). Ο ιστορικός Mustafa Ali (1561-1600) σχολιάζει ότι «το χαμάμ αποτελεί χώρο ομοερωτικής εκπόρνευσης περισσότερο των γυναικών παρά των ανδρών» (Delisce, 2010, σ. 118). Η παιδεραστία, και γενικά οι ομοερωτικές σχέσεις στην σεξουαλική ζωή των Οθωμανών, ήταν ένα γεγονός κοινωνικά αποδεκτό και συζητούνταν πάντα σε χαμηλούς και διακριτικούς ή υπαινικτικούς τόνους, όπως συνέβαινε επίσης και για τις ετεροκανονικές σεξουαλικές σχέσεις (Delisce, 2010, σ.118).

Στην Οθωμανική λογοτεχνία (Divan), η οποία απευθυνόταν κυρίως στο Σουλτανάτο και στους μορφωμένους Οθωμανούς αξιωματούχους και διανοουμένους, υπάρχουν λογοτεχνικά αριστουργήματα σε πεζό και ποιητικό λόγο, τα οποία αναφέρονται σε ομοερωτικές σχέσεις. Στα ποιήματα γίνεται επίκληση στον «Mahbublar», στον αγαπημένο του ίδιου φύλου, ή στην «Zen Dostlar», στην αγαπημένη του ίδιου φύλου, και περιγράφονται σκηνές ομοερωτικής επαφής με έναν περίτεχνο και υπερβατικό λόγο, ο οποίος δεν αφήνει καμία χροιά πορνογραφήματος (Delisce, 2010, σ. 117). Τέτοια δείγματα γραφής μπορούν να θεωρηθούν τα ερωτικά ποιήματα του φημισμένου ποιητή του 16ου αιώνα Fuzuli (1494-1556) στην συλλογή του «Hamamiye», στα οποία κάνει συχνά παραλληλισμούς του σώματος του/της «αγαπημένου/ης» με διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία του χαμάμ, όπως οι θολωτές γυάλινες οπές με τα υγρά ματιά, η ζέστη του χαμάμ με την ερωτική έξαψη, κλπ. (Macaraig, 2019, σ. 137).

Στο Οθωμανικό θέατρο σκιών «Karagöz Perde», τον πασίγνωστο Καραγκιόζη, υπάρχουν θεατρικά δρώμενα στο χαμάμ, όπου ο Καραγκιόζης μαζί με τον Χατζηαβάτη (Hatzivat) παρακολουθούν μέσα από μια σχισμή στον τοίχο του sıcaklık τις γυμνές γυναίκες ή σκαρφαλώνουν στο θόλο του χαμάμ και τις παρακολουθούν από εκεί, πάντα διακωμωδώντας τις ομοερωτικές σχέσεις, αλλά χωρίς δηκτικό λόγο. Αναμφίβολα, είναι υπό συζήτηση τί πραγματικά έχουν «δει» οι δύο πρωταγωνιστές της λαϊκής σκηνής (karagöz perde) του θεάτρου σκιών.

Σημασία έχει ότι ο λόγος που συνδέει το χαμάμ με την σεξουαλική δραστηριότητα, και κυρίως την ομοερωτική, είναι διάχυτος στην Οθωμανική πραγματικότητα και αποτυπώνεται τόσο στην «Υψηλή» τέχνη του Divan, όσο και στην λαϊκή τέχνη του Θεάτρου σκιών (Drog Ze'eni, 2005, σ. 40-42 ; Macaraig, 2019, σ. 137).

Σκηνές στο χαμάμ, που αποπνέουν έντονο ερωτισμό, απεικονίζονται επίσης στις περίτεχνες οθωμανικές μινιατούρες της βιβλιοθήκης του Topkapı Sarağı. Όπως είναι η εκπληκτική μινιατούρα του φημισμένου καλλιτέχνη Abdullah Buhari, η οποία έχει φιλοτεχνηθεί ανάμεσα στο 1741-42 και απεικονίζει μια ημίγυμνη γυναίκα να λούζεται μπροστά στην «kuřna» και να ρίχνει νερό στο σώμα της με το ασημένιο «tas» (Beste, 2016).

**Εικόνα 7: Οθωμανική μινιατούρα του Abdullah Buhari. Ανακτήθηκε από:
https://en.wikipedia.org/wiki/Abdullah_Buhari**

Φιλοτεχνημένη από τον ίδιο καλλιτέχνη το 1610 κατά παραγγελία του σουλτάνου Ahmet I είναι και μία μινιατούρα, η οποία απεικονίζει το ανδρικό τμήμα ενός χαμάμ με σκηνές τρυφερότητας και ερωτισμού (Beste, 2016).

Εικόνα 8: Οθωμανική μινιατούρα του Fazıl Hüseyin. Ανακτήθηκε από : <https://www.akg-images.com/archive/-2UMDHUM01BCV.html>

Η πιο διάσημη μινιατούρα με σκηνές από το γυναικείο τμήμα του χαμάμ είναι του Fazıl Hüseyin, φιλοτεγημένη το 1793 με τον τίτλο Zenanname (γυναικείο βιβλίο).

Εικόνα 9: Οθωμανική μινιατούρα του Fazıl Hüseyin. Ανακτήθηκε από : <https://www.akg-images.com/archive/-2UMDHUM01BCV.html>

Η μινιατούρα φιλοτεχνεί ένα βιβλίο, το οποίο εκθέτει τα «πλεονεκτήματα» και τα «μειονεκτήματα» γυναικών από διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας και εκτίθεται στην βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου «Istanbul». Στην μινιατούρα απεικονίζονται δώδεκα γυναίκες, οι δύο με τα μωρά τους αγκαλιά, άλλες γυμνές και άλλες ημίγυμνες. Οι έξι από αυτές, οι οποίες κάθονται στην ζεστή πλάκα (göbek taşı), απολαμβάνουν τον καφέ, που τους προσφέρει η «bayan garson» (σερβιτόρα). Οι τέσσερις από τις υπόλοιπες γυναίκες βρίσκονται στις «kurna» και θωπεύονται διακριτικά (Firat, 2008, σσ. 61-66).

Ο «ανοιχτός» αυτός λόγος γύρω από την ρύθμιση της σεξουαλικότητας του κοινωνικού σώματος, θα αντικατασταθεί από έναν ετεροκανονικό λόγο, ο οποίος αναδύθηκε κατά την περίοδο της Τουρκικής Δημοκρατίας του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, με στόχο την κανονικοποίηση του σώματος και την ιατροκοποίηση της σεξουαλικότητας, αυστηρά προσανατολισμένης στην τεκνοποίηση στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής. Ο λόγος αυτός ήταν διττός και αφορούσε τόσο στην φυσική όσο και στην «ηθική» ρύθμιση του ατομικού και κοινωνικού σώματος. (Alemdaroğlu, 2006, σελ. 133).

Κεφάλαιο Τέταρτο

TURQUERIE: Η Ευρωπαϊκή Ερμηνεία και Αναπαράσταση του «Τουρκικού λουτρού»

Η Δυτική ιστοριογραφία συνήθως παρουσιάζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως μια οπισθοδρομική κοινωνία, η οποία, προκειμένου να εκπολιτιστεί, υιοθέτησε ανοιχτά τον Ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Ο βίαιος εκδυτικισμός του νεοσύστατου Τουρκικού κράτους (Türk Anıvıralılaşması) με την επιβολή αμνησίας της πολιτισμικής του παράδοσης από τον πρόεδρο Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) φαίνεται πως έχει δικαιώσει αυτήν την προσέγγιση.

Οι Δυτικές ακαδημαϊκές μελέτες, οι σχετικές με τον Οθωμανικό πολιτισμό και την επίδραση που άσκησε στην Ευρώπη, τον ενέταξαν υποτιμητικά σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «εξωτικών» και «οριενταλιστικών» τάσεων με την ονομασία *turquerie* (τουρκικότητα). Όμως, το πολιτισμικό ρεύμα *turquerie*, το οποίο έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα, δείχνει το πραγματικό ενδιαφέρον των Ευρωπαίων να ερμηνεύσουν, και

τελικά να υιοθετήσουν, τον πολιτισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Bevilacqua & Pfeifer, 2015, σ. 118 ; Haydin, 2015, σ. 12 ; Başkan, 2004, σ. 793).

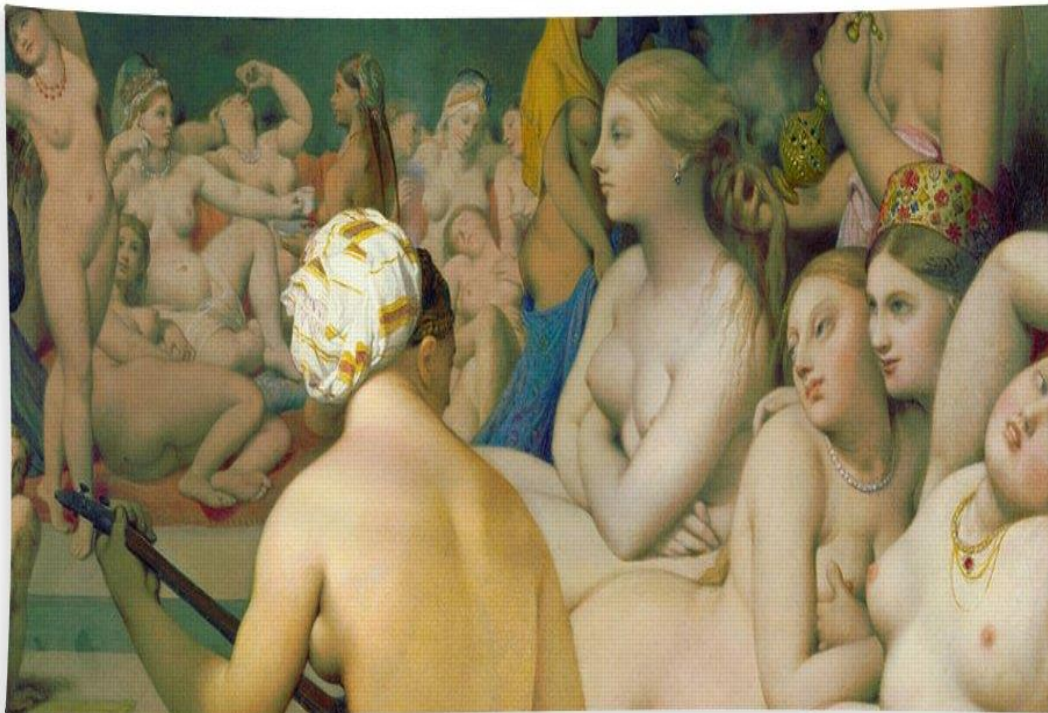
Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα και μετά την πρώτη πολιορκία της Βιέννης (1529) από τους Οθωμανούς αρχίζει να διαμορφώνεται ένα νέο πολιτισμικό ρεύμα, τα χαρακτηριστικά του οποίου επικεντρώνονται σε ότι θεωρείται ως «ανατολικό» και κυρίως ως «τουρκικό».

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν γνωστή για την προμήθεια προϊόντων πολυτελείας, όπως τα μπαχαρικά, ο καφές, το τσάι, αρωματικά έλαια, μεταξωτά υφάσματα, κεραμικά πλακίδια, υφαντά χαλιά, πορσελάνες, μινιατούρες κ.λ.π. Οι εμπορικές συμφωνίες για μειωμένους δασμούς στα προϊόντα εισαγωγής, που είχαν συνάψει τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γνωστές ως διομολογήσεις, ανανεώθηκαν και διευρύνθηκαν τον 18ο αιώνα. Με τις επιβεβλημένες εμπορικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου του Τανζιμάτ άνοιξε ο δρόμος για την οικονομική και εμπορική διεξόδου, κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ταυτόχρονα, άνοιξε και ο δρόμος για την πολιτισμική διεξόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Δύση. Τα Οθωμανικά προϊόντα, τα οποία κατέφθαναν στα Ευρωπαϊκά λιμάνια, δεν ταξίδευαν «απογυμνωμένα» από τα νοήματα, τα σύμβολα, τις ιδέες και την νοοτροπία του πολιτισμικού τους περιβάλλοντος. Έφεραν την σφραγίδα μιας μακράς πολιτισμικής παράδοσης, η οποία είχε τις ρίζες της στην Σελτζουκική και Οθωμανική τέχνη, (Selçuklu ve Osmanlı Baroque) και η οποία έμελλε να παίξει έναν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση του πολιτισμού των χωρών εισαγωγής τους (Bevilacqua & Pfeifer, 2015, σ. 76; Hamadeh, 2008, σ. 217).

Η επιρροή τους έγινε σύντομα αισθητή στις παραδοσιακές τέχνες, όπως είναι η κεραμική με την κατασκευή χειροποίητων κεραμικών πλακιδίων εμπνευσμένων από την Οθωμανική τεχνοτροπία, στην υφαντουργία με αποτυπώσεις οθωμανικών μοτίβων σε χαλιά και υφάσματα και στην μικρογραφία, όπως είναι η φιλοτέχνηση βιβλίων και εγγράφων με την τεχνοτροπία της Οθωμανικής μινιατούρας.

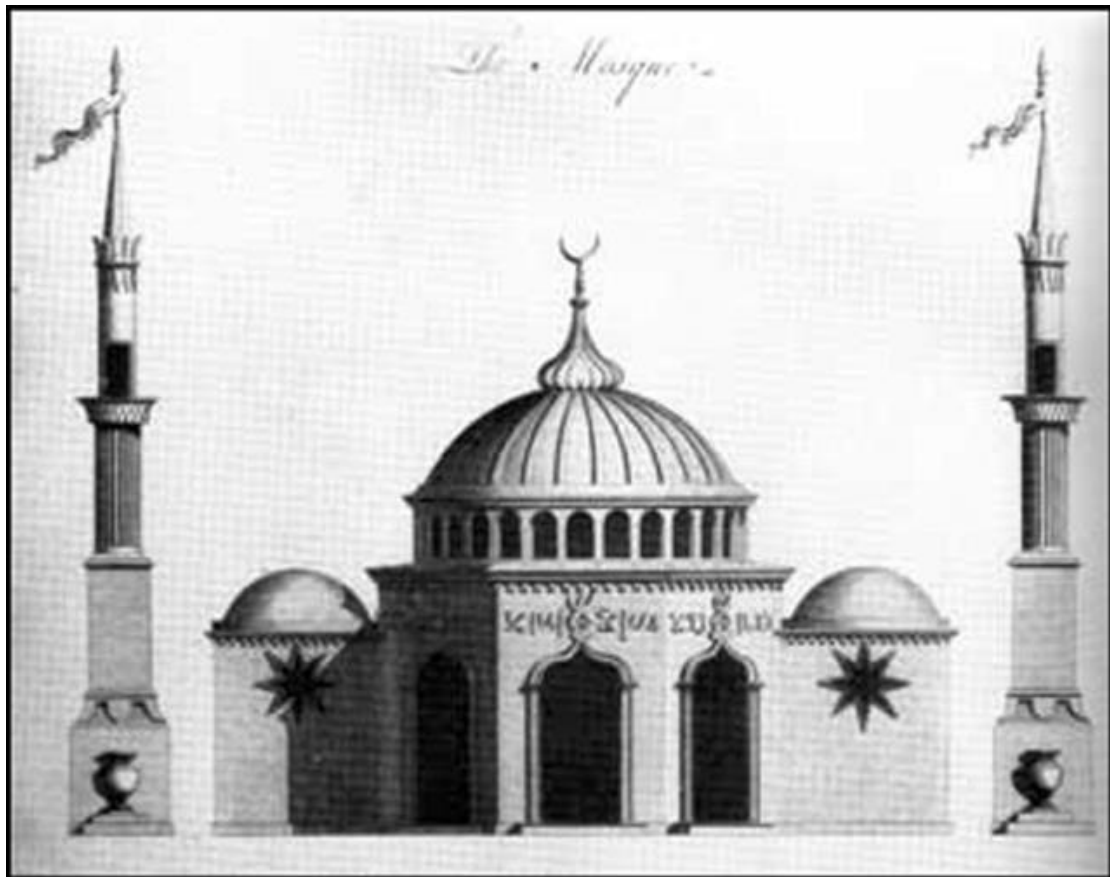
Στον χώρο της μουσικής, η επίδραση, η οποία άσκησε η μπάντα των Γενιτσάρων (mehter) κατά την διάρκεια της πολιορκίας της Βιέννης, ενέπνευσε την «alaturka» μουσική, με χαρακτηριστικό γνώρισμα τις τρομπέτες, τα τύμπανα και τα κύμβαλα, τα οποία εμφανίζονται σε συνθέσεις των Haydn, Mozart και Beethoven. Ένα δείγμα της «alaturka» σύνθεσης είναι η λυρική σύνθεση του Μότσαρτ «*Η Απαγωγή από το*

Σαράϊ» (Cardon, 2015). Αλλά και σε πτυχές της καθημερινής ζωής των ευγενών εισήχθησαν συνήθειες και πρακτικές της καθημερινότητας των Οθωμανών, όπως η κατανάλωση του καφέ, οι ενδυματολογικές προτιμήσεις με σαλβάρια και καφτάνια (Ulbrich.Wittmann, 2015), οι διοργανώσεις μασκαράτας με οθωμανικές ενδυμασίες, μουσική και χορό «alaturka» (Landweber, 2005) και η χρήση των «Τουρκικών λουτρών», που κατέκλυσαν την Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα (Ανγιοῦλου, 2015, σ. 218). Στον χώρο της ζωγραφικής, οι *turquerie* απεικονίσεις είναι εμφανείς στα κατά παραγγελίαν πορτρέτα, όπως στο περίφημο πορτραίτο της Madame de Pompadour, της ερωμένης του Louis XV, από τον Γάλλο ζωγράφο Carle Van Loo, με τον τίτλο «The Turkish Sultana taking coffee». Αλλά και στις προσωπικές δημιουργίες των καλλιτεχνών, με σκηνές από το Hamam και το Harem, εμπνευσμένες από τις διηγήσεις των ταξιδιωτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικός είναι ο αριστουργηματικός πίνακας του Γάλλου ζωγράφου Jean-Auguste-Dominique Ingres με τον τίτλο «Le Bain Turc», ο οποίος φιλοξενείται στο μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι (Mierzejewski, 2012; Ανγιοῦλου & Flood, 2010, σσ. 15-20).

Εικόνα 10: Ο αριστουργηματικός πίνακας «Le Bain Turc», του Γάλλου ζωγράφου Jean-Auguste-Dominique Ingres. Ανακτήθηκε από: <https://www.alamy.com/french-le-bain-turc-the-turkish-bath-retouched-version-of-filele-bain-turc-by-jean-auguste-dominique-ingres-from-c2rmfjpg->

Στον χώρο της αρχιτεκτονικής, κατά την διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, τα χαρακτηριστικά Οθωμανικά κτήρια, όπως το αυτοκρατορικό κιόσκι (Köşk), το τέμενος (Cami) και το Οθωμανικό λουτρό (hammam), εμφανίστηκαν στην Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία και υιοθετήθηκαν ως αρχιτεκτονικά πρότυπα / μοντέλα από ευρωπαίους αρχιτέκτονες (Ανγιοῦ, 2015, σ. 219). Από τα πιο αξιοσημείωτα ήταν τα κιόσκια που χτίστηκαν από τον έκπτωτο βασιλιά της Πολωνίας Stanislas Leszcynski στο βασιλικό κτήμα του Luneville στην Λωραίνη μεταξύ του 1737 και 1740. Το επιβλητικό περίπτερο, γνωστό ως «Τούρκικη Τέντα», κτίστηκε το 1742 στους κήπους «Vauxhall Gardens» στο Λονδίνο και το «Τουρκικό Τέμενος» στους Βασιλικούς κήπους Kew, το πρώτο τέμενος στην Δυτική Ευρώπη (Haydin, 2014, σ. 7-12).

Εικόνα 11: Το τζαμί των κήπων Kew. Ανακτήθηκε από : <https://londonist.com/2016/08/the-lost-mosque-of-kew-gardens>

Ακολούθησε το 1862 ένα δημόσιο λουτρό στο Λονδίνο, γνωστό ως «The Jermyn Street Hammam», έμπνευση του ταξιδιώτη και πολιτικού ριζοσπάστη David Urquhar,

το οποίο έγινε θεσμός στη Βρετανία και αντιγράφηκε σχεδόν απ' όλο τον Δυτικό κόσμο (Avgioğlu, 2015, σ. 220 ; Shifrin, 2015, σ. 36).

Στο πλαίσιο του κινήματος *Turquerie* αναδύθηκε και η ταξιδιωτική λογοτεχνία, ο ρόλος της οποίας είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην μελέτη και κατανόηση της οθωμανικής αρχιτεκτονικής ακόμη και σήμερα.

Οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις για τους Οθωμανούς ήταν ιδιαίτερα γνωστές από τα τέλη του 15ου αιώνα και η μελέτη της ιστορίας και των γλωσσών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγινε δυνατή μέσα από την καταγραφή των ταξιδιωτών. Τέτοια παραδείγματα είναι το «The Book of the Introduction of knowledge» (1542) του Andrew Boorde και του Richard Knoll's «The Generall Historie of the Turks» (1603) (Avgioğlu, 2015, σ. 24; Basch, 2009).

Ένα από τα κεντρικά θέματα των ανωτέρω ταξιδιωτικών βιβλίων είναι οι περιγραφές της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες εστίαζαν κυρίως στα αρχαία μνημεία και στα δημόσια κτήρια και θεωρείται ως η πρώτη καταγραφή της οθωμανικής αρχιτεκτονικής στα Αγγλικά, μέρος της οποίας είναι και η αρχιτεκτονική των οθωμανικών λουτρών. Τα βιβλία παρέμειναν σε κυκλοφορία ως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα (Başkan, 2004 ; Basch, 2009).

Αν και ο Δυτικός κόσμος γνώριζε την χρήση του δημόσιου λουτρού ήδη από την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, το «τουρκικό λουτρό» ασκούσε πάντα μια τεράστια γοητεία. Η χριστιανική θεολογία ενοχοποίησε την πρακτική της δημόσιας πλύσης, αποκαλώντας την «πύλη της αμαρτίας», τα δημόσια λουτρά έκλεισαν και η κουλτούρα της πλύσης εξέλειπε από την καθημερινή ζωή των ευρωπαίων (Vanzan, 2006, σ. 1).

Όταν αναπτύχθηκαν οι πρώτες επαφές με τον «τουρκικό κόσμο», ο θεσμός του τουρκικού λουτρού τράβηξε αμέσως την προσοχή των ευρωπαίων, γεγονός το οποίο μεταφράστηκε με ποικίλες νοηματοδοτήσεις, οι οποίες αποτυπώθηκαν στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις των ευρωπαίων λογοτεχνών, περιηγητών, πρεσβευτών κλπ. Στις περισσότερες από αυτές τις «μεταφράσεις» κυριαρχεί ένας ενοχοποιητικός και ταυτόχρονα απελευθερωτικός λόγος σεξουαλικής φαντασίωσης, επηρεασμένος από τα ταμπού και τούς περιορισμούς της χριστιανικής θεολογίας.

Οι επαναλαμβανόμενες αφηγήσεις σχετικά με το χαμάμ ως τόπου σεξουαλικής δραστηριότητας δεν σημαίνει ότι ήταν μια φαντασική αφήγηση χωρίς πραγματική βάση. Περισσότερο είναι το αποτέλεσμα μιας προσωπικής αφήγησης, αναπαραγωγής

και αναπαράστασης του αυτοεθνογραφικού» οθωμανικού λόγου γύρω από το χαμάμ. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές στον λόγο των ανδρών γύρω από το γυναικείο χώρο του χαμάμ, που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να είναι βιωματικός, λόγω του απαγορευτικού της εισόδου στο χώρο.

Ένα πρώτο δείγμα έχουμε από τις «Τουρκικές επιστολές» του Φλαμανδού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Ogier Ghiselin de Busbecq (1522 - 1592). Οι «Τουρκικές επιστολές», οι οποίες έχαιραν είκοσι και πλέον εκδόσεων στις λογοτεχνικές πρωτεύουσες της Ευρώπης, κατέταξαν τον Busbecq ως τον πιο δημοφιλή συγγραφέα ανάμεσα στον 17ο και 18ο αιώνα. (Simons, 2009, σ.267). Η ακόλουθη επιστολή, που αφορά στα οθωμανικά λουτρά, αποτελεί μέρος μιας μεγάλης συλλογής επιστολών γύρω από τις συνήθειες και τις πρακτικές της καθημερινής ζωής των Οθωμανών της Κωνσταντινούπολης του 16^{ου} αιώνα.

[...η πλειονότητα των γυναικών χρησιμοποιεί τα δημόσια λουτρά. Ανάμεσά τους βρίσκονται πολλές νεαρές γυναίκες εξαιρετικής ομορφιάς, οι οποίες έχουν συγκεντρωθεί από διάφορα μέρη του κόσμου από διάφορα παιχνίδια της τύχης. Σ αυτά τα λουτρά συναντώνται περιπτώσεις γυναικών οι οποίες ερωτεύονται η μια την άλλη με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ερωτεύονται οι νέοι τις κοπέλες στην χώρα μας. Αυτή η κακή πράξη αφορά μόνον στους κοινούς ανθρώπους, οι πλουσιότερες τάξεις λούονται στα σπίτια τους...]
(Simons, 2009, σ.267).

Ο Ogier Ghiselin de Busbecq αναπαράγει τον λόγο που αρθρώνεται από τους εκπροσώπους των «πλουσιότερων τάξεων» της Οθωμανικής πρωτεύουσας, με τους οποίους συναναστρέφεται, όπως περιγράφει στις επιστολές του. Οι αξιωματούχοι της Υψηλής Πύλης δηλώνουν στον Busbecq την αποστασιοποίησή τους από ανάλογες πρακτικές των «κοινών ανθρώπων», σε ένα σπάνιο δείγμα αγαστής σύμπραξης ανάμεσα στην «Δυτική» και «Ανατολική» αριστοκρατία.

Ο Luigi Bassano είναι ο πρώτος Ιταλός συγγραφέας που έζησε στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη για οκτώ χρόνια (1532-1540). Στο βιβλίο του «Costumi et i modi particolari della vita dei Turchi» (Τα έθιμα και οι ιδιαίτερες πρακτικές στην ζωή των Τούρκων), το οποίο εκδόθηκε το 1545, περιγράφει τις συνήθειες των γυναικών στο χαμάμ ως εξής:

«Οι γυναίκες πηγαίνουν στο χαμάμ μαζί με άλλες, και πλένουν η μία την άλλη. Είναι κοινή λογική ότι αυτή η εξοικείωση με το πλύσιμο και το τρίψιμο των γυναικών οδηγεί στον έρωτα μεταξύ τους. Επομένως, είναι σύνθηες να ερωτευτεί μια γυναίκα με μια άλλη γυναίκα. Και γνώρισα Ελληνίδες και Τουρκάλες, οι οποίες, λέποντας μια όμορφη κοπέλα, αναζητούν την ευκαιρία να βρεθούν στο μπάνιο μαζί της, απλώς για να την δουν γυμνή και να την αγγίξουν. Το γυναικείο μπάνιο είναι αιτία μεγάλης αμαρτίας» (Simons, 2009, σ. 268).

Το 1764 δημοσιεύονται οι επιστολές της Lady Mary Wortley Montagu's με τίτλο «The Turkish Embassy Letters» (Οι Επιστολές της Τουρκικής Πρεσβείας). Οι επιστολές υντάχθηκαν κατά την διάρκεια της παραμονής της στην Κωνσταντινούπολη το 1716-1718, ως σύζυγος του πρέσβη Edward Wortley Montagu. Σε αντίθεση με τις περιγραφές των ανδρών ταξιδιωτών, η Lady Montagu θεωρεί το χαμάμ ως τον πλέον ελεύθερο γυναικείο χώρο της πόλης.

Εικόνα 12. Lady Mary Montagu και υιός, 1717 από τον Jean-Baptiste van Moor Mary.

Από:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lady_Mary_Wortley_Montagu_with_her_son_Edward_by_Jean_Baptiste_Vanmour.jpg

Ένα μέρος της περιγραφής της αίθουσας αναμονής παρατίθεται ως εξής:

[...πήγα στο λουτρό περίπου στις δέκα. Ήταν ήδη γεμάτο γυναίκες. Είναι χτισμένο από πέτρα σε σχήμα θόλου, χωρίς παράθυρα αλλά από την οροφή του διέρχεται αρκετό φως. Υπήρχαν πέντε από αυτούς τους θόλους που ενώθηκαν μεταξύ τους και λειτουργούν ως αίθουσα υποδοχής, στην πόρτα στέκεται η υπεύθυνη υποδοχής. Οι κυρίες με ευγενικούς τρόπους δίνουν σε αυτήν τη γυναίκα ως φιλοδώρημα την αξία μιας κορώνας ή δέκα σεληνίων χωρίς να παραμελούν ποτέ αυτή την συνήθεια. Οι πρώτοι στην σειρά καναπέδες ήταν καλυμμένοι με μαξιλάρια και πλούσια χαλιά στα οποία κάθονταν εκείνες οι κυρίες και στην δεύτερη σειρά κάθονται οι σκλάβες τους ακριβώς πίσω τους, αλλά χωρίς καμία κοινωνική διάκριση από την ενδυμασία τους, τα πάντα είναι όπως από τη φύση τους, δηλαδή, στα απλά αγγλικά, απόλυτη γύμνια χωρίς να αποκρύπτονται ούτε η τέλεια ομορφιά ούτε τα ψεγάδια της....] (Agici, 2018, σ. 27).

Στη συνέχεια κάνοντας ένα ειρωνικό σχόλιο για τον Gervase Spencer (1715–1763) διάσημο εικαστικό στην τεχνική μινιατούρας συνεχίζει:

[...για να σας πω την αλήθεια, είχα την κακία να ευχηθώ από μέσα μου να μπορούσε ο κύριος Gervase να ήταν εκεί ως αόρατος. Φαντάζομαι ότι θα είχε βελτιώσει πάρα πολύ την τέχνη του αν έβλεπε τόσες πολλές υπέροχες γυναίκες γυμνές, σε διαφορετικές στάσεις, κάποιες να συζητούν, μερικές να καταγίνονται με κάποια δουλειά, άλλες να πίνουν καφέ ή σερμπέτ (ηδύποτο) και πολλές να ξαπλώνουν ανέμελα στα μαξιλάρια τους, ενώ οι σκλάβες τους, (γενικά όμορφα κορίτσια δεκαεπτά ή δεκαοκτώ ετών) απασχολούνταν στο πλέξιμο των μαλλιών τους με ποικίλους τρόπους. Εν ολίγοις, είναι το καφενείο των γυναικών, όπου λέγονται όλα τα νέα της πόλης, και σκαρφίζονται τα σκάνδαλα κ.λπ. Γενικά διασκεδάζουν μ αυτόν τον τρόπο μία φορά την εβδομάδα και μένουν εκεί τουλάχιστον τέσσερις ή πέντε ώρες...] (Vanzan, 2006, σ.1).

Οι επιστολές της Lady Montagu θεωρούνται ως σημαντική πηγή αρχιτεκτονικής πληροφορίας για τις δομικές περιγραφές του χώρου ενός χαμάμ. Η Avgioğlu (2015) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «οι προφορικές και οπτικές μορφές αρχιτεκτονικής

πληροφορίας από τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιστημολογίας της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και συνολικά στην αντιμετώπιση των Οθωμανών στην Ευρώπη» (σ.24). Επίσης οι επιστολές της θεωρήθηκαν από πολλές σύγχρονες φεμινίστριες ως ένα πρώιμο δείγμα φεμινιστικής γραφής λόγω της οικειότητας και της ενσυναίσθησης που κατακλύζει την αφήγηση της Lady Montagu στην επαφή της με τις γυναίκες του χαμάμ. Οι επιστολές της επίσης χρησιμοποιήθηκαν ως πηγή επιχειρημάτων στην κριτική του έργου του Said για τον οριενταλισμό (Khrisat, 2008).

Το 1660 ιδρύεται στο Λονδίνο το ινστιτούτο «Royal Society», το πρώτο στον κόσμο Ινστιτούτο Επιστημών, σημείο συνάντησης φυσικών φιλοσόφων, φυσικών ιστορικών, αρχαιολόγων, λογοτεχνών, άλλα και μελών της αριστοκρατίας και της μεγαλοαστικής τάξης του Λονδίνου (Shifrin, 2015, σ.30). Υπό την αιγίδα του ενθαρρύνεται η ταξιδιωτική δραστηριότητα και λογοτεχνία προσανατολίζοντας τους επιστήμονες και ταξιδιώτες στη μελέτη κτηρίων ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής σημασίας. Αυτό προσέδωσε στην ταξιδιωτική λογοτεχνία ένα πιο επιστημονικό ύφος, το οποίο αποτέλεσε και την εμπειρική βάση για την αρχιτεκτονική πρακτική .

Τα ταξίδια χρηματοδοτούνταν από μέλη του Royal Society, τα οικονομικά συμφέροντα των οποίων βρισκόταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η εταιρεία ναυλώσεων «Levant Comprany», οι εκπρόσωποι της οποίας στην Κωνσταντινούπολη είχαν κάνει αναφορές για τα οθωμανικά λουτρά από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και σκεφτόταν να επενδύσουν σε δημόσια λουτρά στην Ευρώπη (Shifrin, 2015, σ. 36).

Η συμμετοχή του Christopher Wren (1632 -1723), ενός από τους σπουδαιότερους Άγγλους αρχιτέκτονες, στο εμπορικό δίκτυο Royal Society-Levant Comprany υπήρξε το σημείο εκκίνησης για την κατασκευή του πρώτου «Τουρκικού Λουτρού» στη Βρετανία. Το λουτρό, γνωστό ως «Turkish Royal Banyo», άνοιξε στο Λονδίνο το Δεκέμβριο του 1679 και κέρδισε τις εντυπώσεις για την αρχιτεκτονική και αισθητική του αντίληψη. Το λουτρό βασίστηκε στα σχέδια κατασκευής του ιστορικού λουτρού της Προύσας «Eski kaplica Hamami. Παρόλο που είναι δύσκολο να προσδιοριστεί τώρα αν το οικοδόμημα έμοιαζε με τα «αυθεντικά» Οθωμανικά λουτρά (γκρεμίστηκε για να ανεγερθεί ένα ταχυδρομείο στη θέση του το 1876), είχε ως σκοπό να αποδώσει φόρο τιμής στην Οθωμανική αρχιτεκτονική που τόσο θαύμαζε ο Wren (Avgioğlu, 2015,σ.26).

Σε κάθε περίπτωση είναι ξεκάθαρο ότι το ενδιαφέρον του Wren για την ανέγερση του Οθωμανικού Λουτρού καθορίστηκε από τις αρχιτεκτονικές αρχές του και όχι από κάποιο είδος «εξωτικών» και οριενταλιστικών πολιτισμικών τάσεων και φαντασιακής αναπαράστασης.

Στις 10 Οκτωβρίου 1850, ο Βικτωριανός αρχιτέκτονας Arthur William Hakewill (1778-1843), μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας, σε άρθρο του το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Civil Engineer and Architect's Journal*, με αφορμή τη δημόσια συζήτηση για την βελτίωση των εγκαταστάσεων των δημόσιων λουτρών της Βρετανίας, έκανε μνεία στο λουτρό «Turkish Royal Banyo». Τονίζοντας την καλαισθησία και την λειτουργικότητα του «Τουρκικού λουτρού», εξέφραζε το θαυμασμό του για την μεγαλοπρέπεια της αρχιτεκτονικής του κτιρίου και τον αρχιτέκτονα του Wren, τον οποίο αποκάλεσε «εθνική ευφυΐα» (Avgioglou 2015, σ.190).

Μέχρι να δημοσιευθεί το άρθρο του Hakewill το 1850, ελάχιστοι Βρετανοί γνώριζαν την ύπαρξη ενός λουτρού στην χώρα, στο τέλος του 17ου αιώνα, εμπνευσμένου από την Οθωμανική αρχιτεκτονική. Ακόμα και ο Hakewill, αν και γνώριζε την επιρροή της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής στο λουτρό του Wren, ο ίδιος είχε λιγότερο ενδιαφέρον για αυτήν την πλευρά του κτιρίου. Ο πρωταρχικός του στόχος ήταν να διασώσει το κτίριο του Wren από τη λήθη και να προωθήσει τον Wren ως «εθνικό αρχιτέκτονα», ως κάποιον που έχει ήδη καθορίσει τις αρχές της ωφελμιστικής αρχιτεκτονικής, με το να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στη «λειτουργικότητα» και στην «καλαισθησία». Όμως δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι το άρθρο του εμφανίστηκε την στιγμή, κατά την οποία οι συζητήσεις για την δημόσια υγιεινή και την κοινωνική προαγωγή άρχισαν να περιστρέφονται γύρω από το θέμα των «Τουρκικών λουτρών». Κεντρικό ρόλο στις συζητήσεις αυτές έπαιξε ο διπλωμάτης και περιηγητής David Urquhart.

Ο Urquhart ήταν ένας από τους πιο ισχυρούς κριτές για την ποιότητα των υπάρχοντων δημόσιων λουτρών και επιθυμούσε, όπως και ο Hakewill, στο πλαίσιο του φιλανθρωπικού έργου του, να βελτιώσει τις συνθήκες των δημόσιων λουτρών των εργατών.

Στις ταξιδιωτικές του περιγραφές στο έργο του «*The Pillars of Hercules*», οι οποίες δημοσιεύτηκαν λίγους μήνες πριν το άρθρο του Hakewill το 1850, ο Urquhart με εμφανή ενθουσιασμό πρότεινε το Οθωμανικό λουτρό ως ένα αρχιτεκτονικό πρότυπο από το οποίο μπορεί κάποιος να αντλήσει οφέλη για την υγεία και την ψυχοσωματική

ευεξία και προπάντων υπό το πρίσμα της καλαισθητικής αρχιτεκτονικής. (Urquhart, 1958, σ.88).

[...ίσως να έχω φέρει τον αναγνώστη αντιμέτωπο με τις πιο πεζές και ασήμαντες καθημερινές συνήθειες του λουτρού. Σκοπός μου δεν είναι να μεταφέρω κάποιες συνήθειες ενός ξένου και διαφορετικού τρόπου ζωής. Αλλά προσπάθησα σαν αυτόχθων, να εξηγήσω τα οφέλη, τα οποία προέκυψαν σε μένα και στους ανθρώπους που γνώρισα, στην υγεία, την ευεξία του σώματος και του νου, σε ένα κομψό και άνετο περιβάλλον ενός Τουρκικού λουτρού, κατασκευασμένου μέσα από την παλιά τους εμπειρία... Δεν προσδοκώ οι προτάσεις μου να τροποποιήσουν πολλά, αλλά υπάρχει ένα όραμα στο οποίο ελπίζω να επενδύσω και να πραγματοποιήσω εδώ στην Βρετανία. Ενωώ την ανέγερση ενός Τουρκικού λουτρού...]

(Urquhart, 1958, σ. 87).

Ο Urquhart, αν και γνώριζε για το λουτρό του Wren και τις θέσεις του Hakewill σχετικά με τα δημόσια λουτρά και την ωφελμιστική αρχιτεκτονική, δεν ήταν ούτε αρχιτέκτονας, ούτε επιχειρηματίας, αλλά ένας πολιτικός ριζοσπάστης, ενθουσιώδης τουρκόφιλος και φιλόανθρωπος, ο οποίος σκόπευε να πραγματοποιήσει τους στόχους του για την κοινωνική μεταρρύθμιση και την προαγωγή της υγείας της εργατικής τάξης μέσω της ανέγερσης Τουρκικών Λουτρών. Για αυτούς τους λόγους η ιστορία της ίδρυσης των Τουρκικών λουτρών στη Βρετανία δεν μπορεί να διαχωριστεί από το πολιτικό παρελθόν του Urquhart.

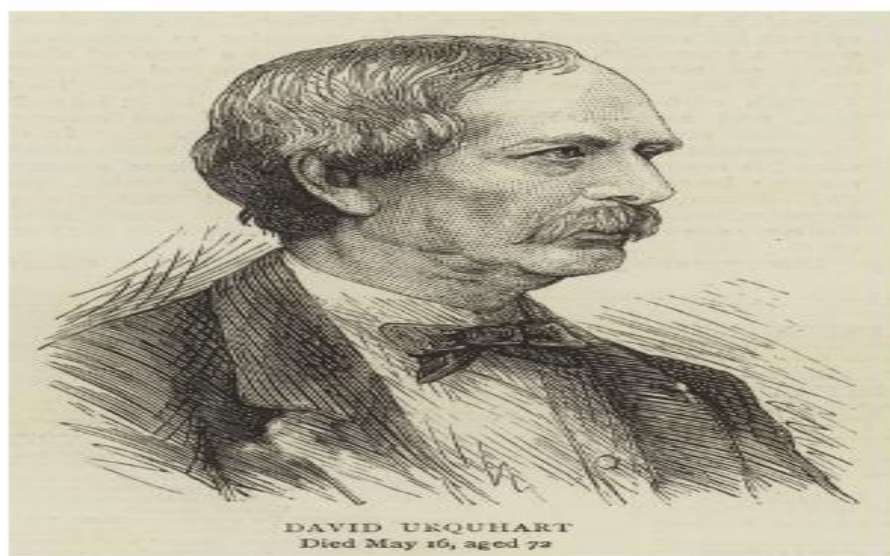
Γεννήθηκε το 1805 στη Σκωτία και σπούδασε στο «Dominican school» του Soreze στη Γαλλία και αργότερα στο «St.John's College» στην Οξφόρδη.

Το 1820 συνάντησε τον ωφελμιστή Jeremy Bentham, από τον οποίο διδάχτηκε τις αρχές του ωφελισμού. Το 1821 πολέμησε ενάντια στους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Η Todorova (2005) παρουσιάζει τον Urquhart «ως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα διαψευσμένου φιλελληνισμού» και συνεχίζει, «ενώ παρ' ολίγον να χάσει την ζωή του, όπως ο συμπολεμιστής αδερφός ο οποίος την έχασε, στην συνέχεια ανακαλύπτει τούς Οθωμανούς και παθιάζεται μαζί τους» (σ.220).

Ο Urquhart, απογοητευμένος από τούς Έλληνες, επέλεξε να περάσει ένα χρόνο (1828) στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια ταξίδεψε στην περιοχή της Καυκασίας. Το ταξίδι είχε ισόβια επίδραση στην καριέρα του, όπως επίσης και στο μέλλον των σχέσεων Βρετανίας-Τουρκίας. Με την επιστροφή του στη Βρετανία το

1830, έγραφε τις παρατηρήσεις του για την Ρωσική κυριαρχία επί της Τουρκίας, της Περσίας και του Καυκάσου σε μια σειρά από γράμματα που δημοσιεύτηκαν στη ριζοσπαστική εφημερίδα «Courier». Τα γράμματα απέσπασαν την προσοχή του Διπλωμάτη Sir Stratford Canning και τον διόρισε ως Πρώτο Γραμματέα της Βρετανικής πρεσβείας (1835-1838) στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την ολοκλήρωση της αποστολής αποφάσισε να μείνει στην Κωνσταντινούπολη για να βρει έναν τρόπο να αποκατασταθεί η σχέση Βρετανίας και Τουρκίας, η οποία είχε κλονιστεί από την άρνηση της Βρετανικής Κυβέρνησης να υποστηρίξει τους Οθωμανούς στον πόλεμο εναντίον των Ρώσων στην Κριμαία.» (Αvgιοğλου, 2015, σ. 199).

Από την θέση του στην Βρετανική πρεσβεία υλοποίησε την πρότασή του να συνάψει την πρώτη εμπορική συμφωνία ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Βρετανούς επιχειρηματίες το (1836), μια ιδέα που καλλιεργούσε για χρόνια. Για αυτόν η οικονομία και η πολιτική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την διαπολιτισμική εγγύτητα των δύο Αυτοκρατοριών. Ο Urquhart επιχειρηματολογούσε συχνά λέγοντας ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα αποδεσμευόταν από την αποκλειστική αγορά της Ρωσίας, εάν δυνητικά υπήρχε μια πιο «φιλική» προς αυτήν αγορά όπως της Βρετανίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα ανακοπτόταν η εμπορική ανάπτυξη της Ρωσίας και η οικονομία της θα δεχόταν ένα ισχυρό πλήγμα. Τα επιχειρήματά του έπεισαν την Βρετανική κυβέρνηση να συνάψει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία την Οικονομική Συνθήκη του 1838 (Αvgιοğλου, 2015, σ. 200).

Εικόνα 12: Ο David Urquhart (1 July 1805 – 16 May 1877). Ανακτήθηκε από: <https://www.nationalgalleries.org/art-and-artists/37502/david-urquhart-1805-1877-diplomat>

Το 1847 εκλέχτηκε Μέλος της Βρετανικής Βουλής για το Stafford και από τη θέση του στήριξε τις εκθέσεις του Edwin Chadwick για την υγειονομική κατάσταση του εργατικού πληθυσμού και προώθησε τα σχέδιά του για την βελτίωση των συνθηκών της διαβίωσής τους (Ανγιογιού, 2015, σ. 200).

Κεφάλαιο Πέμπτο

Υγιεινή και Φιλανθρωπία στην Βικτωριανή Αγγλία. Η περίπτωση του David Urquhart

Στην «Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Η Δίψα της Γνώσης», ο Foucault (1989) αναφέρει ότι κατά την περίοδο της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης η συγκρότηση της υποκειμενικότητας, η ταξινόμηση και ο έλεγχος των ατόμων και του πληθυσμού με επιθυμίες, ηδονές, δεσμεύσεις και αναστολές συνιστά το κύριο μέλημα της κοινωνικής παραγωγής. Οι πρακτικές πειθάρχησης του ανθρωπίνου σώματος θα προσανατολιστούν στον οργανωμένο έλεγχο μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων με επίκεντρο την σεξουαλική συμπεριφορά και την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Ο έλεγχος αυτός αποβλέπει πρωτίστως στην αποδέσμευση της εργατικής δύναμης από προκαπιταλιστικές συσσωματώσεις και παραδοσιακές οικογενειακές δομές, ώστε να διευκολυνθεί η διακίνηση της εργατικής δύναμης προς τις πόλεις. Η άλλη όψη αυτού του εγχειρήματος, κυρίως τον 19ο αιώνα, έρχεται από την κοινωνία των πολιτών, μέσω της φιλανθρωπίας, με σκοπό την βελτίωση της υγείας και της ποιότητας της ζωής των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων. Αφορά στα κινήματα υγιεινής, στις ενώσεις κοινωνικής εργασίας, προστασίας των ορφανών, των κακοποιημένων παιδιών και γυναικών, της στήριξης των αλκοολικών και εκτυλίσσεται ως διαχείριση-ηθικοποίηση της λαϊκής οικογένειας και της «μάζας των άπλυτων» .

Κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα το ζήτημα της υγείας του πληθυσμού της Βρετανίας αποκτά επείγοντα χαρακτήρα. Αν και η Βρετανία ενισχύθηκε οικονομικά από την αστική και βιομηχανική πρόοδο, εντούτοις η συσσώρευση του εργατικού δυναμικού στις βιομηχανικές πόλεις δημιούργησε την επιτακτική ανάγκη να

αντιμετωπιστεί η υγεία και η υγιεινή διαβίωση εν γένει της εργατικής τάξης. Στις αρχές του αιώνα ασθένειες όπως η χολέρα, ο τύφος, ο τυφοειδής πυρετός, η γρίπη, η φυματίωση και τα αφροδίσια νοσήματα είχαν πάρει διαστάσεις πανδημίας.

Ο τρόπος μετάδοσης και εξάπλωσης των ασθενειών δεν ήταν ακριβώς διαπιστωμένος, εντούτοις συνδέθηκε με τον ανθυγιεινό τρόπο διαβίωσης των εργατικών τάξεων και τις «ανήθικες» συνήθειες της σεξουαλικής τους δραστηριότητας και της κατανάλωσης αλκοόλ. Η θέση της ιατρικής κοινότητας, «Miasma Theory», η οποία επικράτησε ευρέως, υποστήριζε ότι η παθογόνος αιτία της ασθένειας σχετίζεται με την ρυπαρότητα του περιβάλλοντος και των ανθρώπων (Dillon, 2007, σ.35). Η ρυπαρότητα διαχέεται στην ατμόσφαιρα υπό την μορφή της δυσσομίας και διαδίδεται άμεσα στον πληθυσμό κυρίως στις πυκνοκατοικημένες περιοχές. Η άποψη αυτή εμμέσως στοχοποιούσε τις φτωχές κοινωνικές ομάδες ως υπεύθυνες για την εκπομπή της δυσσομίας και την διάδοση των ασθενειών. Εντούτοις δεν ίσχυε το ίδιο και για την δυσσομία που εξέπεμπε ο ποταμός Τάμεσης για την οποία, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι συνεδριάσεις στην αίθουσα του Κοινοβουλίου, οι υπεύθυνοι της καθαριότητας κρεμούσαν στα παράθυρα υφάσματα εμποτισμένα με αρωματικά ελιξίρια (Allen, 2009, σ. 3).

Μια διαφορετική διάγνωση και θεραπεία διατυπώθηκε επίσης από την Αγγλικανική Εκκλησία. Ο κλήρος κήρυττε από τον άμβωνα ότι η χολέρα αποτελεί την απτή απόδειξη της Τιμωρίας του Θεού για την ηθική και πνευματική κατάπτωση των ανθρώπων. Αυτή οφείλεται στην απομάκρυνσή τους από το κήρυγμα της Κυριακής και σε άλλες αμαρτίες, συμπεριλαμβανομένων της πορνείας και της γενικότερης σεξουαλικής ασυδοσίας, των αμβλώσεων, του αλκοολισμού και της παράδοσης της εβραϊκής κοινότητας να νυμφεύεται ο σύζυγος την αδερφή της νεκρής συζύγου. Ως θεραπεία προτάθηκε η επιστροφή στην εκκλησιαστική ενάρετη ζωή σε συνδυασμό με την συνήθεια της καθαριότητας και της καθημερινής ανάγνωσης του Ευαγγελίου. (Allen, 2009, σ. 4). Τόσο ο εξουσιαστικός λόγος της επιστήμης όσο και ο αντίστοιχος της θρησκείας θεωρούσαν ότι τα χαλαρά ηθικά πρότυπα των φτωχών τους καθιστούν εύλωτους απέναντι στις ασθένειες.

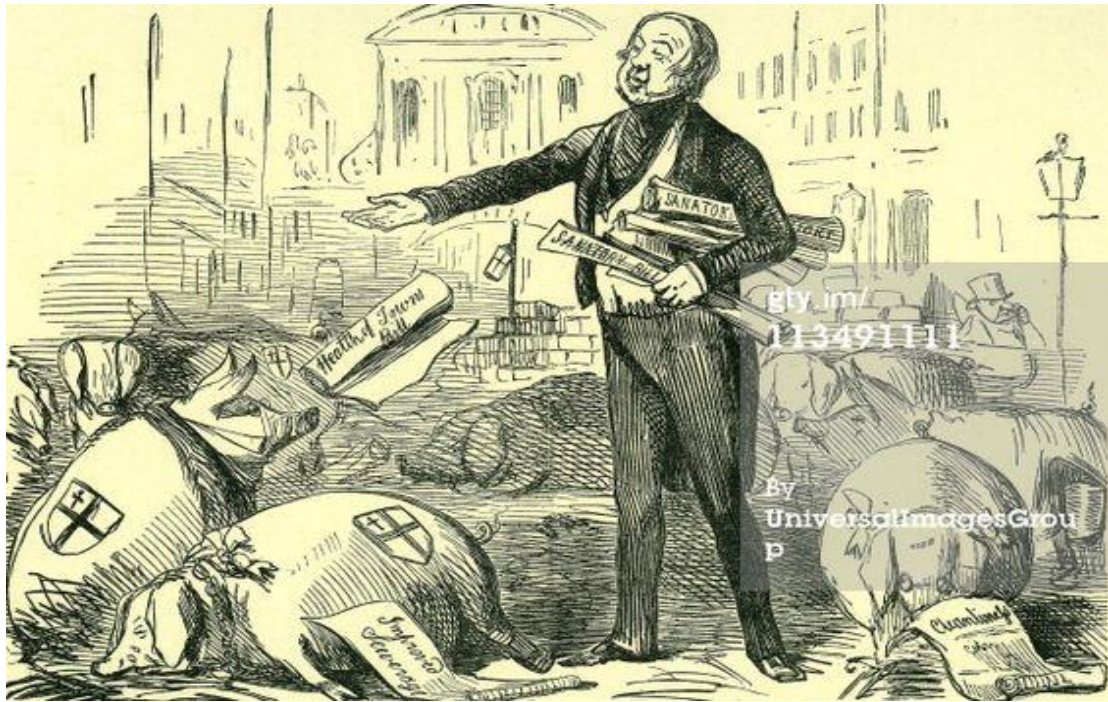
Ο κοινωνιολόγος Sir Edwin Chadwick (1800 - 1890), υπεύθυνος του προγράμματος για την υγειονομική μεταρρύθμιση στην Βρετανία το 1834, παρατηρούσε με ειλικρίνεια:

[... γίνεται επίκληση, από κάποιους κύκλους, προς τους υπεύθυνους για την δημόσια υγεία να συσχετίσουν το θέμα της καθαριότητας με την θρησκεία, αλλά η έρευνά μου απέδειξε ότι η Εκκλησία και το Παρεκκλήσι ήταν πολύ πιο προσिता από τα δημόσια λουτρά και τα δημόσια πλυντήρια ρούχων...]

(Allen, 2009, σελ. 4).

Ο Sir Edwin Chadwick είναι γνωστός για τα πρωτοποριακά του προγράμματα που αφορούσαν στην υγειονομική μεταρρύθμιση της Βρετανίας και στην σύσταση του Νέου Νομοσχεδίου υπέρ των Φτωχών (New Poor Law) το 1834, που αφορούσαν σε μεταρρυθμίσεις στον τομέα της αστικής υγιεινής και της δημόσιας υγείας υπέρ των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων (Dillon, 2007, σ. 36).

Η έκθεση του Chadwick, την οποία συνέταξε το 1842 μετά από επιτόπια έρευνα στις εργατικές συνοικίες του Λονδίνου, αποτύπωνε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες τους καθιστούσαν λόγω του υποσιτισμού και της έλλειψης καθαριότητας ευάλωτους στις επιδημίες. Η βασική αιτία των μολυσματικών ασθενειών, η οποία οφειλόταν στην δημόσια ρύπανση και την μόλυνση του νερού λόγω απουσίας δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης, συνηγορούσε στην αύξηση του επιπέδου νοσηρότητας. Με μία σειρά νομοθετημάτων από το 1844 έως το 1850 θεσμοθέτησε την σύσταση εργατικών κατοικιών, δημόσιων λουτρών και δημόσιων συσσιτίων. Παράλληλα προέτρεπε την Αγγλικανική Εκκλησία και την ιδιωτική πρωτοβουλία, προερχόμενη από τα ευνοημένα αστικά κοινωνικά στρώματα, να προβούν στην συγκρότηση οργανωμένου και σταθερού φιλανθρωπικού έργου υπέρ των φτωχών κοινωνικών ομάδων, προκειμένου να συμβάλουν στο πρόγραμμα της κρατικής μεταρρύθμισης (Dillon, 2007, σ. 36-37).

Εικόνα 13: Ο Edwin Chadwick. Ανακτήθηκε από <https://gr.pinterest.com/pin/784330091324263627/>.

Η συνάντηση του Sir Edwin Chadwick και του David Urquhart, Πρώτου Γραμματέα της Βρετανικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης (1835-1838) και γνωστού στην Βρετανική κοινωνία για το φιλανθρωπικό του έργο, υπήρξε η αρχή του ενδιαφέροντος για τα «Τουρκικά» λουτρά στην Βρετανία. Σε μία διάλεξη του ινστιτούτου «Royal Society», με σκοπό την προώθηση της φιλανθρωπίας για την στήριξη του μεταρρυθμιστικού προγράμματος της δημόσιας υγείας, ο David Urquhart παρουσίαζε στην ομιλία του τα συμπεράσματα των ερευνών του σχετικά με τα «Τουρκικά Λουτρά». Η έρευνα κέρδισε τις εντυπώσεις του Sir Edwin Chadwick και ειδικά του ιατρικού κοινού, οι οποίοι τον προέτρεψαν στην έκδοση των ερευνών του και υποσχέθηκαν άμεση συνεργασία για την προώθηση των λουτρών στις βιομηχανικές πόλεις της Βρετανίας (Ανγιογίου, 2011, σ. 201).

Ο David Urquhart, κατά το διάστημα της παραμονής του στην Κων/πολη ως πρέσβης, επιδόθηκε για τρία χρόνια σε επιμελείς μελέτες και επιτόπια έρευνα σε χαμάμ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συζητώντας με θαμώνες διαφορετικών εθνοτήτων και κοινωνικών τάξεων για τις θεραπευτικές ιδιότητες του χαμάμ. Εντυπωσιασμένος από τα θεαματικά θεραπευτικά αποτελέσματα του χαμάμ στις επίμονες ημικρανίες του, αποφάσισε να διαπιστώσει αν η θετική επίδραση του χαμάμ αφορούσε και σε άλλες

παθήσεις. Τα συμπεράσματα των ερευνών του παρουσίασε σε δύο βιβλία, το «The Spirit of the East» (1838) και «The Pillars of Hercules» (1850) (Shifrin, 2015, σ. 37). Στο βιβλίο του «The Spirit of the East» χρησιμοποίησε ως μεθοδολογικό εργαλείο την συγκριτική μελέτη ανάμεσα στην Οθωμανική και την Βρετανική κοινωνία, προκειμένου να προβάλλει τις κοινωνικο-πολιτικές και αισθητικές απόψεις του. Αναφερόμενος στις αρχές της ωφελμιστικής αρχιτεκτονικής, προέτρεπε τους Βρετανούς στην μελέτη και μίμηση της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής, γιατί «εμπεριείχε κάθε πλευρά της κοινωνίας» (Ανγιογίου, 2015, σ. 202). Θεωρούσε ότι οι Οθωμανικοί αρχιτεκτονικοί κανόνες, οι οποίοι βασιζόταν στην κοινοτική θρησκευτική παράδοσή τους, προωθούσαν την επικοινωνία και τον κοινοτισμό.

Σε ότι αφορά στο χαμάμ, το θεωρούσε ως αναπόσπαστο οίκημα του ευρύτερου φιλανθρωπικού συγκροτήματος (külliye). Υποστήριζε ότι οι αρχιτεκτονικές αρχές και οι κοινωνικές παραδόσεις ενός θεσμού δεν μπορούν να μεταφέρονται ανεξάρτητα, αλλά να ακολουθούν την αντίληψη την οποία υπηρετούν. Σκοπός του David Urquhart ήταν να μεταφερθεί η φιλανθρωπική αντίληψη του «külliye», με όλες τις υπηρεσίες προσφοράς, δηλαδή το λουτρό, την κουζίνα, το πτωχοκομείο, το νοσοκομείο, το σχολείο, για τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Επειδή όμως πιθανολογούσε τις αντιδράσεις της εκκλησίας σε ότι αφορούσε την υιοθέτηση ενός αντίστοιχου θρησκευτικού θεσμού, τόνιζε πάντα το γεγονός της σημαντικής φιλανθρωπικής προσφοράς «külliye» προς όλους, ανεξαρτήτως θρησκευόμενου. (Ανγιογίου, 2015, σσ. 203-204).

Στο βιβλίο του «The Pillars of Hercules» προβαίνει σε στατιστικές συγκριτικές μελέτες για την δημόσια υγεία, με τις οποίες απέδειξε ότι η υδροθεραπεία σε συνδυασμό με την ατμοθεραπεία και την χειρομάλαξη είχε θεαματικά αποτελέσματα στην πρόληψη και θεραπεία ψυχικών και σωματικών ασθενειών που μάστιζαν την εποχή (1850), όπως η φυματίωση, η πανούκλα, η χολέρα, τα αφροδίσια νοσήματα, ο αλκοολισμός και η «μελαγχολία» (Urquhart, 1958, σ. 80-87).

Το βιβλίο απέσπασε την θετική κριτική του αναγνωστικού κοινού και κυρίως του ιατρικού. Παράλληλα ο David Urquhart διοργανώνει διαλέξεις και παρουσιάζει τις απόψεις του για τα δημόσια λουτρά με επίκεντρο την δημόσια υγεία. Η συνάντησή του με τον φημισμένο ιατρό Richard Barter τον οδήγησε στην κατασκευή του πρώτου ιδιωτικού «Τουρκικού λουτρού» στο Cork της Ιρλανδίας (Breathnach, 2004, σσ. 160-

161). Ακολουθούν περιοδείες στην Βρετανία και Ιρλανδία, μιλώντας για τα οφέλη των Τουρκικών λουτρών με τεράστια επιτυχία και ένα χρόνο αργότερα ο Urquhart κατασκευάζει το δικό του λουτρό στην κατοικία του στο Rickmansworth, στα βόρειο-δυτικά του Λονδίνου.

Παρόλο που το λουτρό του Urquhart ήταν αρχιτεκτονικά μέτριο, επέλεξε να το ανοίξει για τους φτωχούς και τους ανάπηρους δωρεάν, ως μέρος της φιλανθρωπίας του. Πολλοί χρήστες του λουτρού έγραψαν ενθουσιώδη γράμματα σε εφημερίδες και επαινούσαν την γενναιοδωρία και το ενδιαφέρον του. Ανάμεσά τους και επαγγελματίες γιατροί που αναζητούσαν ένα εναλλακτικό μέσο θεραπείας στο πλαίσιο της ομοιοπαθητικής ιατρικής. Αξιόλογοι γιατροί, όπως ο Sir John Fife (ο οποίος παρουσίασε το Τουρκικό λουτρό σε διάλεξη στο νοσοκομείο του Newcastle), ο William Erasmus Wilson, ο George Witt και ο Charles Darwin, από τα μέλη της Royal Society ήδη πειραματίζονταν με τα λουτρά στις ιατρικές τους πρακτικές (Foley, 2014, σσ. 14-17). Ακολουθώντας την πρωτοβουλία των Urquhart και Barter, τα λουτρά έγιναν κέντρο συζήτησης μεταξύ των Βρετανών και Οθωμανών γιατρών, στο πλαίσιο του ανερχόμενου επιστημονικού κλάδου της δημόσιας υγείας και της κοινωνικής υγιεινής, με αντικείμενο τον έλεγχο των αφροδισίων νοσημάτων, την ρύθμιση της πορνείας και την διάδοση της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης με την χρήση μεθόδων επιστημονικής έρευνας (Dillon, 2007, σ. 31).

Ο Urquhart προσπαθούσε να ενθαρρύνει τους ανθρώπους να χτίζουν ιδιωτικά λουτρά, για να γνωρίσουν τις ευεργετικές του ιδιότητες και να εισάγουν την συνήθεια της λουτρού στην καθημερινή τους ζωή. Ουδέποτε τον απασχόλησε η «γνησιότητα» του αρχιτεκτονικού ύφους ενός ιδιωτικού λουτρού, επέμενε όμως στην τήρηση του συστήματος του υπόκαυστου, γιατί πίστευε ότι εκεί έγκειται η θεραπευτική δύναμη του λουτρού.

Σε μια εποχή γόνιμη για επιχειρηματικές δραστηριότητες, η ιδέα ενός δημόσιου τουρκικού λουτρού γινόταν όλο και περισσότερο δημοφιλής, τόσο που ανάμεσα στο 1856 και 1862 εμφανίστηκε τουλάχιστον ένα σε κάθε Βρετανική πόλη.

Στην προώθηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας γύρω από τα «Τουρκικά Λουτρά» συνέβαλε σημαντικά ένα πόρισμα από την έκθεση της επιτροπής εμπειρογνομόνων του κυβερνητικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος για την δημόσια υγεία. Το πόρισμα παρουσίαζε την εικόνα των Βρετανικών δημόσιων

λουτρών ως έναν χώρο εξαθλίωσης, εκπόρνευσης και παράνομης εμπορικής δραστηριότητας (Sheard, 2000, σσ. 65-67).

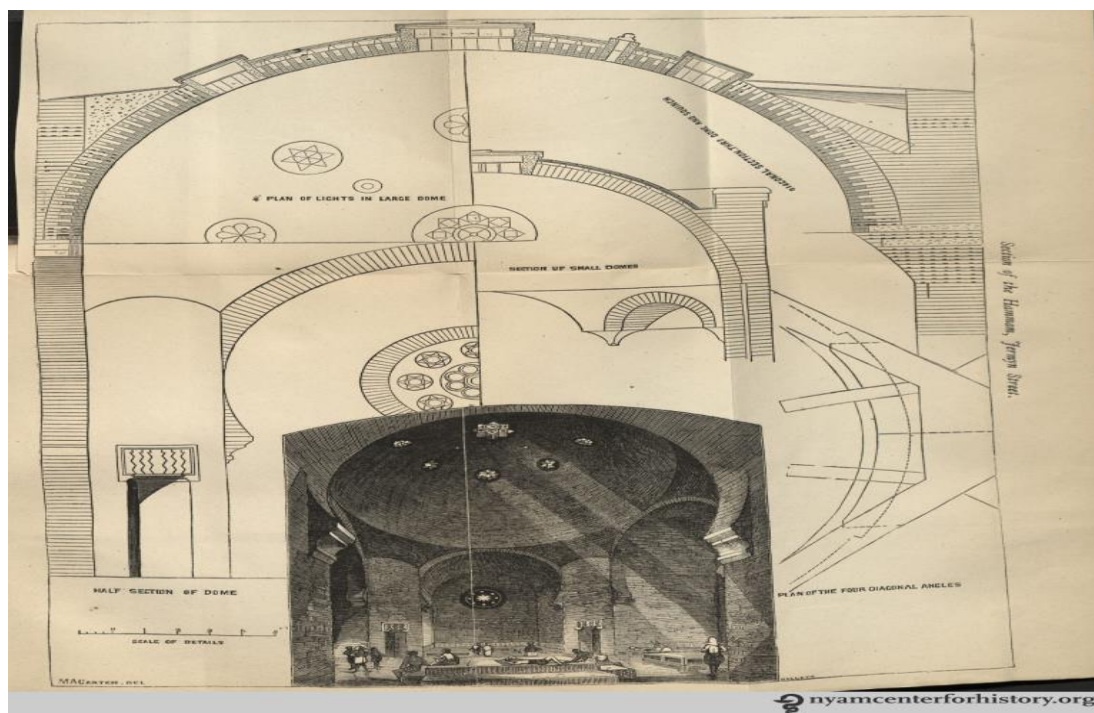
Το πρώτο δημόσιο «Τουρκικό Λουτρό» στην Βρετανία κατασκευάστηκε στο Manchester το 1859. Ο ιδιοκτήτης του, ο επιχειρηματίας William Potter, ισχυρίστηκε ότι «έφερε το Τουρκικό λουτρό στην χώρα του» και ότι η γνώση για την οικοδόμησή του και την λειτουργία αντλήθηκε από τα βιβλία του Urquhart. Ο Potter τόνισε την σημασία αυτής της επιχειρηματικής επένδυσης στο άμεσο μέλλον της Βρετανίας, λέγοντας ότι «ο Urquhart δεν είχε την παραμικρή ιδέα για την συμβολή του στον Βρετανικό επιχειρηματικό κόσμο». Ο William Potter ονόμασε το λουτρό του «The Sultan's Bath», από το όνομα του ομώνυμου χαμάμ στο διήγημα «Χίλιες και μία νύχτες», αναμφίβολα για λόγους διαφήμισης. Η μοναδική απεικόνιση του λουτρού διατηρείται σε μια γκραβούρα στο βιβλίο του Potter με τίτλο «The Roman or Turkish Bath». Αφορά μια όψη της κεντρικής αίθουσας του λουτρού, διακοσμημένη με έναν συνδυασμό Ισλαμικών και Ρωμαϊκών στοιχείων, η οποία προφανώς ενέπνευσε και τον τίτλο του βιβλίου. Το εσωτερικό σχέδιο του λουτρού υπήρξε εμφανώς προϊόν επιχειρηματικής άποψης και όχι μελέτης και εφαρμογής των αρχιτεκτονικών αρχών των Τουρκικών λουτρών. Τα γεωμετρικά σχέδια στο πάτωμα και στους τοίχους, οι αψίδες, οι βαριές κουρτίνες και το μικρό σιντριβάνι στην μέση της κεντρικής αίθουσας του λουτρού είχαν επιλεγεί προκειμένου να προσδώσουν έναν αέρα «Ανατολής» (Avgioğlu, 2015, σ. 209).

Μέχρι το 1860 τα δημόσια χαμάμ άρχισαν να θεωρούνται ένα «απαραίτητο δημόσιο ίδρυμα», ανάλογο με αυτά των πόλεων Manchester, Dublin, Bradford, York, Leicester, Newcastle και Leeds. Οι τοπικές εφημερίδες έψαχναν για «υπεύθυνους ανθρώπους», οι οποίοι θα φιλοδοξούσαν να παράσχουν στις πόλεις τους τις απαραίτητες για την υγεία των κατοίκων τους εγκαταστάσεις των «Τουρκικών λουτρών». Για παράδειγμα, ο δημοσιογράφος του περιοδικού «Cambridge Chronicle» τον Σεπτέμβρη του 1860 αναρωτιόταν:

«Πού είναι ο επιχειρηματίας που θα ιδρύσει Τουρκικά λουτρά στο Cambridge; Αυτά τα πολυτελή ιδρύματα για την υγεία ξεπετάγονται στις περισσότερες μεγάλες πόλεις του Βασιλείου. Το Cambridge δεν πρέπει να μείνει πίσω από μια ανάλογη επιχειρηματική πρωτοβουλία. Ένα Τουρκικό λουτρό, σωστά κατασκευασμένο, θα ήταν μια μικρή περιουσία για τον άνθρωπο που θα το ξεκινήσει εδώ» (Avgioğlu, 2015, σ. 201).

Τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς μια ομάδα επιχειρηματιών ίδρυσε εταιρία, προκειμένου να κατασκευάσει ένα πολυτελές τουρκικό λουτρό στο Cambridge. Ο αρχιτέκτονας δεν ήταν άλλος από τον διεθνούς φήμης αρχιτέκτονα Matthew Digby Wyatt, ιδρυτή του Foreign Architectural Book Society (FABS). Η κατασκευή ολοκληρώθηκε το 1862, αλλά το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως Τουρκικό λουτρό μόνο για 2 χρόνια. Αργότερα μετατράπηκε σε μία ιδιωτική κλειστή λέσχη ανδρών, που περιελάμβανε την κεντρική αίθουσα του λουτρού και ένα εστιατόριο. Παρόλο που ονομαζόταν «Τουρκικό λουτρό», το σχέδιο ήταν προσανατολισμένο στις αρχικές μορφές ενός Ρωμαϊκού ναού (Avgioğlu, 2015, σ. 201).

Τον Νοέμβριο 1860 ο Urquhart, κερδίζοντας με τις απόψεις του μια ομάδα επιχειρηματιών, δημιούργησε την εταιρεία «London and Provincial Turkish Baths Company». Ο Urquhart έγινε μέτοχος της εταιρείας με ποσοστό 10%, ξεπουλώντας μέρος της πατρικής του περιουσίας. Η συμφωνία με τους υπόλοιπους μετόχους ήταν να διατηρήσει τον προσωπικό έλεγχο της εταιρείας, προκειμένου να διαφυλάξει τον φιλανθρωπικό της χαρακτήρα και να πραγματοποιήσει το όραμά του για την κοινωνική μεταρρύθμιση.

Εικόνα 14: Σχέδια του χαμάμ Jermyn Street στο Urquhart 1865). Ανακτήθηκε από :

<https://nyamcenterforhistory.org/tag/19th-century-medicine/>

Μέσω της εταιρείας και με αρχιτέκτονα τον George Somers Clarke, έναν αρχιτέκτονα που υπηρετούσε τις αρχές της ωφελμιστικής αρχιτεκτονικής, εξασφάλισε μια τοποθεσία στην Jermyn Street 76, κοντά στο Piccadilly Circus, για την ανέγερση του λουτρού (Avgioğlu, 2015, σ. 201). Ο Urquhart και ο Clarke δημιούργησαν ένα αυθεντικό σχέδιο, που προέκυψε από την μελέτη μιας σειράς σχεδίων του αρχιτέκτονα Mimar Sinan για την ανέγερση των λουτρών της Κωνσταντινούπολης, σταλμένα από τον Millingen, γιατρό του σουλτάνου Mahmud II και ιδρυτικό μέλος του «International Medical Congress on Cholera» στην Κωνσταντινούπολη (Shifrin, 2015, σ. 64-73). Το όραμα του David Urquhart για ένα δημόσιο Οθωμανικό λουτρό στην Βρετανία θα γινόταν πραγματικότητα.

Κεφάλαιο Έκτο

The Jermyn Street Hammam

Στις 26 Ιουλίου 1862 το «The Jermyn Street Hammam» άνοιξε τις πύλες του στο κοινό. Το κτήριο αποτελούσε ένα δείγμα υψηλής αισθητικής και λειτουργικότητας. Επρόκειτο για ένα λουτρό με δύο ξεκάθαρα καθορισμένες ζώνες, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με μια ρηχή μαρμάρινη πισίνα και διακοσμημένο με ξύλινες αψίδες με μαιανδρικά σχέδια, φωτισμένο με μια σειρά από παράθυρα πάνω στις αψίδες. Η οροφή του sicaklık ήταν καλυμμένη με ξύλινη κατασκευή και διακοσμημένη με μαιανδρικό σχέδιο με γεωμετρικά μοτίβα. Η υπερυψωμένη μαρμάρινη πλάκα ήταν σε σχήμα σταυροειδές με σχέδια μαιανδρικά. Υπήρχε επίσης ένα επιπλέον δωμάτιο ντους και αποδυτήρια στο υπόγειο κάτω από την μαρμάρινη πλάκα, το οποίο προοριζόταν για τις «εκτενείς πλύσεις» της εργατικής τάξης, πριν συγχρωτιστούν στην κύρια αίθουσα με την αστική τάξη του Λονδίνου (Shifrin, 2015, σσ. 74-77).

Σε αντίθεση με τα Οθωμανικά λουτρά η εκδοχή του λουτρού του Urquhart έφερε τρεις εισόδους, οι οποίες οδηγούσαν σε αντίστοιχες λουτρικές αίθουσες με διαβαθμισμένες τιμές εισόδου, προκειμένου να εξυπηρετηθούν διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες. Αλλά επίσης, όπως ο ίδιος τόνιζε, θα έπρεπε πρώτα να

ξεπεραστεί η «Βρετανική φιλαυτία», πριν οι άνθρωποι μπορέσουν να μάθουν από τις Τουρκικές εμπειρίες του κοινωνικού συγχρωτισμού. Όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις του λουτρού ήταν αποτέλεσμα μιας μελετημένης πράξης ισορροπίας ανάμεσα στους φιλανθρωπικούς στόχους του Urquhart και του επιχειρηματικού κέρδους της εταιρείας. Ο επιστήθιος φίλος του και θερμός υποστηρικτής των δημόσιων λουτρών Karl Marx, με αφορμή τα εγκαίνια του The Jermyn Street Hammam, έγραψε στην εφημερίδα New York Tribune: «Έτσι, ένα είδος κοινωνικής επαφής και επικοινωνίας μπορεί να λάβει χώρα ανάμεσα στις τάξεις, σε ένα καθαρό και υγιεινό περιβάλλον, πολύ διαφορετικό από οποιοδήποτε στους δρόμους του Λονδίνου» (Ανγιοῦλου 2015, σ. 207).

Παρόλο που το λουτρό έγινε αποδεκτό με ενθουσιασμό από ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων, δεν εκπλήρωσε τις αρχικές φιλοδοξίες του Urquhart. Από αναφορές που υπάρχουν συμπεραίνεται ότι η είσοδος στις εργατικές τάξεις πραγματοποιήθηκε για λιγότερο από έναν χρόνο. Η εταιρία προσανατολίστηκε στην λειτουργία με μοναδικό στόχο το κέρδος και διαμόρφωσε υψηλές τιμές, απλησίαστες στην εργατική τάξη.

Εικόνα 15: Το Τουρκικό Λουτρό του David Urquhart «The Jermyn Street». Ανακτήθηκε από:
<https://nvamcenterforhistory.org/tag/19th-century-medicine/>

Το αντίτιμο εισόδου στο «The Jermyn Street Hammam» σταδιακά έφτασε στα έξι σεντς, όταν η τιμή εισόδου στα δημόσια Βρετανικά λουτρά παρέμενε σταθερή από δύο έως τρία σεντς. Οι τιμές για την αστική τάξη, αν και διπλασιάστηκαν σε σχέση με τις πρωταρχικές, εντούτοις εξακολουθούσαν να είναι χαμηλές και να επιτρέπουν την συχνή επίσκεψη στο λουτρό στην τιμή των δύο λιρών, όταν ο μέσος μηνιαίος μισθός ήταν 53 λίρες (Shifrin, 2015, σ. 78). Σύντομα οι αίθουσες για την πλύση των εργατών έκλεισαν και μετατράπηκαν σε ένα χώρο δεξαμενής νερού και σε έναν δεύτερο χώρο εγκατάστασης υπόκαυστου, προκειμένου να ζεσταίνεται η κεντρική αίθουσα του λουτρού. Τα φιλανθρωπικά οράματα του Urquhart και οι φιλοδοξίες του για την κοινωνική μεταρρύθμιση, για τα οποία είχε θυσιάσει τόσα πολλά, είχαν ουσιαστικά ανατραπεί.

Όταν συνειδητοποίησε ότι ο διορισμός του στην θέση του διευθυντή αποσκοπούσε αποκλειστικά στην χρήση του ονόματός του για διαφήμιση με γνώμονα το κέρδος και ότι δεν υπήρχε χώρος για το φιλανθρωπικό του έργο, όπως του είχαν υποσχεθεί, παραιτήθηκε (Avgioğlu 2015, σ. 204). Μετά την αποχώρησή του από την εταιρεία το μερίδιό του πουλήθηκε στον Sir Horatio Mohamed.

Ο Mohamed, ο οποίος θεωρήθηκε ως εμπειρογνώμων επί των Τουρκικών λουτρών, είχε συγγράψει δύο βιβλία πάνω στο θέμα των λουτρών με το σύστημα του υπόκαυστου: το «The Bath A Concise History of Bathing» (1843) και το «Short Hints on Bathing» (1844), στα οποία αναφερόταν σε διάφορα λουτρά με υπόκαυστο, χωρίς όμως να κάνει μνεία στα Τουρκικά λουτρά (Shifrin, 2015, σ. 81).

Ο Sir Horatio προσέλαβε χειρομαλάκτες tellak από τα χαμάμ της Κων/πολης, προκειμένου να προσδώσει στο λουτρό μια «αυθεντικότητα». Οι tellak ασχολούνταν με την χειρομάλαξη και παράλληλα σέρβιραν καφέ ενδεδυμένοι με την «παραδοσιακή» οθωμανική ενδυμασία. Τα επόμενα χρόνια το Jermyn Street Hammam εξυπηρέτησε μόνο τις προνομιούχες τάξεις του Λονδίνου, με μεγάλη επισκεψιμότητα ακόμη και από το εξωτερικό και με άφθονα κέρδη. Το 1940, ένα χρόνο μετά την καταστροφή του από τον αιφνίδιο βομβαρδισμό του Λονδίνου, το λουτρό εγκαταλείφθηκε, καθώς η επισκευή του θεωρήθηκε πολυδάπανη (Shifrin, 2015, σ. 82).

Είναι γεγονός ότι τόσο κατά την διάρκεια της προσπάθειας του Urquhart να προπαγανδίσει την ανέγερση του λουτρού του, όσο και κατά την διάρκεια της

λειτουργίας του εξελίχθηκε μια συζήτηση γύρω από την κατασκευή των «Τουρκικών» λουτρών, η οποία δίχασε την κοινή γνώμη της Βρετανίας. Κατά την πιεστική περίοδο των εργασιών της ανέγερσης του λουτρού, ο Urquhart χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τον σχολιασμό του ημερήσιου τύπου και των περιοδικών, τα οποία ξεχείλιζαν από γλευασμό, ρατσισμό, ξενοφοβία και επιχειρηματικό ανταγωνισμό.

Το 1861 το αρχιτεκτονικό περιοδικό «The Building News» σε άρθρο του για τα «Τουρκικά» λουτρά σχολιάζει:

[...ένα κομμάτι ορείχαλκου, ένα κόκκινο ύφασμα με την Tura (σφραγίδα) του Σουλτάνου, ένας κλίβανος και ένας τόνος κάρβουνα, αποτελούν τα απαραίτητα υλικά για όποιον θέλει να ξεκινήσει μια επιχείρηση στις άδειες αίθουσες και στα κελάρια..] (Ανγιοῦ 2015, σ. 222).

Παρόλο που το «The Building News» ήταν επικριτικό απέναντι στην όλη ιδέα των Τουρκικών λουτρών στο Λονδίνο, ήταν επίσης προσεκτικό προς το σχολιασμό του για το Jermyn Street Hammam, προκειμένου υπερασπιστεί τον αρχιτέκτονα Clarke, μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού.

Ο σχολιασμός επικεντρώθηκε στον θαυμασμό για τον ιδιοφυή και εμπνευσμένο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του Clarke. Αναφερόταν εκτενώς στις τεχνικές καινοτομίες που εισήγαγε ο Clarke, ειδικά για την στήριξη του θόλου του λουτρού, παραλείποντας οποιαδήποτε αναφορά στην Οθωμανική αρχιτεκτονική πηγή των σχεδίων.

Στις 8 Ιουνίου του 1861 φιλοξενείται άρθρο του Drake στο αρχιτεκτονικό περιοδικό «The Builde». Ο Drake έγραψε:

[...θα μπορούσαμε να αποδεχτούμε το λουτρό του Urquhart μόνον αν διαφημιστεί ως Αγγλο- Ρωμαϊκό (Anglo- Roman bath) και όχι ως Τουρκικό λουτρό. Κατανοούμε τον αρχιτεκτονικό ωφελμισμό ως μέρος της φιλανθρωπίας, όχι όμως υιοθετώντας τις πρακτικές λιγότερο πολιτισμένων κοινωνιών...] (Ανγιοῦ 2015, σ. 223).

Όταν το 1850 εκδόθηκε το βιβλίο “The Pillars of Hercules”, ο Urquhart είχε ήδη προβλέψει ότι κάποιοι κριτικοί θα εναντιωνόταν για τους παραλληλισμούς, στους οποίους είχε προβεί ανάμεσα στα κλασικά Ρωμαϊκά λουτρά και τα Οθωμανικά. Εκτός από την αληθή βάση της σκέψης του, ο Urquhart θεωρούσε ότι με αυτόν τον

τρόπο το Οθωμανικό λουτρό θα γινόταν πιο εύκολα αποδεκτό στη βάση μιας κοινής πολιτισμικής παράδοσης.

Πολύ σύντομα αυτό πυροδότησε έναν προϋπάρχοντα συγκρουσιακό λόγο με θέμα την κοινή καταγωγή των Βρετανών, Ιρλανδών και Ουαλών από τους Ρωμαίους, οι οποίοι καλούνταν τώρα να αποδεχτούν επιπροσθέτως μια κοινή πολιτισμική κληρονομιά με τους «Τούρκους». Αν οι Τούρκοι είχαν διατηρήσει το ρωμαϊκό λουτρό στην κουλτούρα τους, αυτό ίσως να υπονοούσε ότι μοιράζονταν επίσης και κοινή καταγωγή. Σε μια ομιλία στην Society of Arts το 1862 ο Urquhart ανέφερε ότι σκόπευε να δημοσιεύσει την έρευνά του δεκατέσσερα χρόνια πριν, αλλά το ανέβαλε από την παράκληση ενός φίλου, ο οποίος την θεώρησε πολύ «προσβλητική» για το Βρετανικό κοινό.

Η απόφαση να συνδυάσει την Ρωμαϊκή και την Οθωμανική αρχιτεκτονική ήταν γι' αυτόν μια πολιτική τοποθέτηση. Στον πρόλογο του βιβλίου του «The Pillars of Hercules» ο Urquhart χρησιμοποίησε μια ευέλικτη διπλωματική στρατηγική, ακριβώς για να προλάβει ανάλογες αντιδράσεις κυρίως, όπως υπολόγιζε, από το μέτωπο της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Έγραφε λοιπόν:

«Πρόσφατα έχουμε μιμηθεί αρχιτεκτονικές μορφές και ύφος από βάρβαρες εποχές στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Αυτές οι εποχές μας προσέδωσαν τον θαυμασμό στις μορφές και στην χρήση. Θα πρέπει να έχουμε τα μάτια μας στην γοτθική (gothic) σπείρα, για να κατανοήσουμε το Τουρκικό λουτρό.»(Urquhart, 1958, σ. 31).

Για τους κλασικιστές όμως της Βικτωριανής Βρετανίας και την Αγγλικανική εκκλησία, η οποία έκρουε τον κώδωνα της πολιτισμικής διείδυσης του Ισλάμ, τα Τουρκικά λουτρά ήταν απαγορευτικά. Παρά τις αντιδράσεις, κατά την διάρκεια της προσπάθειάς του να προπαγανδίσει τα Τουρκικά λουτρά, ο Urquhart ποτέ δεν παρέλειψε την ομοιότητα των Ρωμαϊκών και των Οθωμανικών λουτρών. Δούλεψε σκληρά να πείσει τους Βρετανούς ότι τα «Τουρκικά λουτρά» είναι η μόνη απτή συνέχεια των Ρωμαϊκών λουτρών και ότι προσέφεραν την μοναδική ευκαιρία στους Βρετανούς να αναστήσουν μια πρακτική της πολιτισμικής τους παράδοσης.

[...μέσα από τα απομεινάρια της Ρώμης, τα οποία ενυπάρχουν στον Τουρκικό πολιτισμό, μας δίνεται η δυνατότητα σήμερα να κατασκευάσουμε

και να αναγεννήσουμε τις Ρωμαϊκές θέρμες (thermae) για χρήση από τον λαό μας. Το μοναδικό εναπομείναν πρότυπο για να το επιτύχουμε αυτό είναι το Τουρκικό λουτρό και οι «ζωντανές πρακτικές» των Τούρκων...] (Urquhart, 1958, σελ. 41).

Ο τρόπος, με τον οποίο ο Urquhart προπαγανδίζει το Τουρκικό λουτρό, παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκαν οι «Νέοι Οθωμανοί» την δυτική πολιτισμική διείσδυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τόσο ο λόγος του Urquhart , ο οποίος ανακαλύπτει την παράδοση των Ρωμαϊκών λουτρών στα Οθωμανικά λουτρά , όσο και ο λόγος των «Νέων Οθωμανών», οι οποίοι ανακαλύπτουν τις δυτικές αρχές στην ισλαμική παράδοση, αντλεί από μια εθνοτική παράδοση, προκειμένου να νομιμοποιηθούν νεωτερικά φαινόμενα, όπως αυτό των πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων .

Κεφάλαιο Έβδομο.

Το Κίνημα των « Βικτωριανών Τουρκικών Λουτρών»

Τα επόμενα χρόνια από την ανέγερση του λουτρού του Urquhart, η Jermyn Street έγινε η Λεωφόρος των «Τουρκικών Χαμάμ», αφού μέσα σε μία δεκαετία άνοιξαν τριανταδύο λουτρά με την ονομασία «Hammam» (Shifrin, 2015, σ. 82). Τα πέντε από αυτά ήταν αποκλειστικά γυναικεία λουτρά και διευθύνονταν από γυναίκες. Είναι αλήθεια ότι οι γυναίκες συχνά διαμαρτύρονταν με επιστολές στον Urquhart και τους συνεργάτες του για την άνιση εις βάρος τους λειτουργία των Τουρκικών λουτρών. Πολλά από αυτά στο πρόγραμμά τους παραχωρούσαν ελάχιστο χρόνο την ημέρα, συνήθως τρεις ώρες, και μόνον δύο ή τρεις ημέρες την εβδομάδα, για χρήση του λουτρού από τις γυναίκες . Ο Urquhart απαντούσε στις επιστολές ενθαρρύνοντας τις γυναίκες να αναλάβουν οι ίδιες την διαχείριση κάποιου λουτρού ή ακόμα να επενδύσουν στην ανέγερση ενός Τουρκικού λουτρού (Shifrin, 2015, σ. 277).

TURKISH BATHS.

During Rebuilding of the Turkish Baths at 90 PRINCES STREET,
Business will be carried on at the New Baths,
12 STAFFORD STREET (West End),
DAILY.

HOURS FOR GENTLEMEN,
6 a.m. to 9 p.m.,
EXCEPT
TUESDAY,
THURSDAY,
AND
SATURDAY
MORNINGS,
From 6 a.m. to 12 noon,
During which Hours the
Baths will be used ex-
clusively for Ladies.

WM. FIELDING, Proprietor.

Εικόνα 16: Διαφημιστικό φυλλάδιο με τις ώρες και μέρες χρήσεις του λουτρού. Ανακτήθηκε από http://www.victorianturkishbath.org/6DIRECTORY/AtoZEstab/Scotland/aapix/EdStaff_w.htm

Το πρώτο γυναικείο Τουρκικό Λουτρό λειτούργησε στο Newcastle το 1880 με την ονομασία «Pilgrim Street Turkish Bath». Στο διαφημιστικό του φυλλάδιο δημοσίευε την ευχαριστήρια επιστολή της Lady Lillie Marsden, μιας από τις Κυρίες της Τιμής της Βασίλισσας Βικτώριας, στην οποία απαριθμεί τις ευεργετικές ιδιότητες του λουτρού στο δέρμα και τα μαλλιά της, στην φυσική της κατάσταση και στην «μελαγχολία» της. Τέλος προτείνει το λουτρό «ως τον μοναδικό ιατρό που πρέπει να επισκέπτεται μια γυναίκα, τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα» (Shifrin, 2015, σ.277).

Πολύ σύντομα το «Τουρκικό λουτρό» θα μπει στον ιατρικό χώρο, πρώτα στα ψυχιατρικά άσυλα, στα σανατόρια και μετέπειτα στα νοσοκομεία. Μια πρωτοποριακή ομάδα ιατρών με συντονιστή τον φημισμένο ιατρό William Erasmus Wilson (1809-1884) θα πειραματιστούν με την υδροθεραπεία σε συνδυασμό με την ατμοθεραπεία. Τα αποτελέσματα της μεθόδου τους δημοσιεύτηκαν στο ιατρικό περιοδικό «British Medical Journal» τον Νοέμβριο του 1872 (Foley, 2014, σσ. 18-19).

Εικόνα 17: Το ιαματικό λουτρό «Mahomed's Baths» στο Brighton . Ανακτήθηκε από:
<https://www.aramcoworld.com/Articles/March-2018/The-Shampooing-Surgeon-of-Brighton>

Η υδροθεραπεία σε συνδυασμό με την ατμοθεραπεία είχε εκπληκτικά αποτελέσματα σε καταστάσεις μελαγχολίας (melancholy), καθώς και στην διαδικασία απεξάρτησης από το αλκοόλ. Επίσης, η ατμοθεραπεία σε συνδυασμό με έλαια ευκαλύπτου έδωσε ικανοποιητικά αποτελέσματα στην σπαστική βρογχίτιδα, περιορίσε την αιμορραγία στην φυματίωση και επέδρασε άμεσα και ανακουφιστικά στην δύσπνοια από την πνευμονία. Πολλαπλά ήταν τα οφέλη στις δερματικές παθήσεις, όπως στην δερματίτιδα, στην ψωρίαση, στο έκζεμα και στην αλωπεκία. Ο συνδυασμός υδραργύρου με ατμοθεραπεία και λουτροθεραπεία ανακούφιζε από τα συμπτώματα του δερματικού έλκους της ωχράς σπειροχαΐτης (σύφιλη). Τέλος, θεαματικά ήταν τα αποτελέσματα στην ανακούφιση του πόνου στις μυοσκελετικές παθήσεις και στους πονοκεφάλους (Foley, 2014, σ. 22-23).

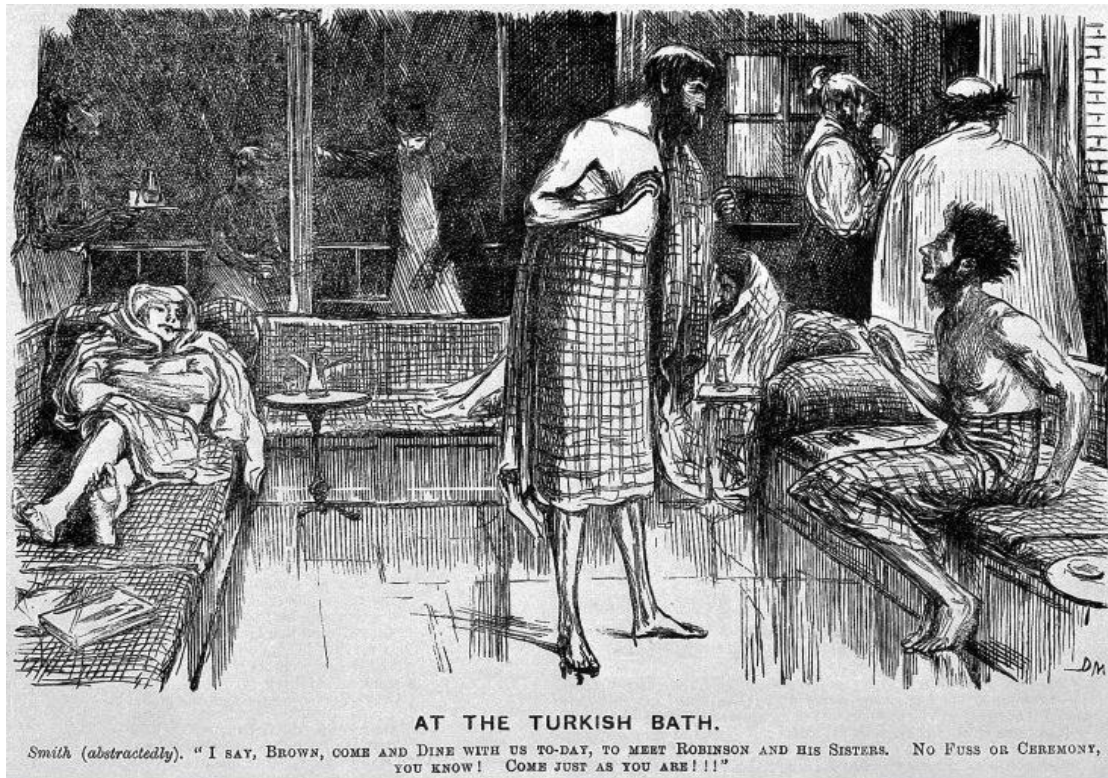
Αυτή η «εναλλακτική ιατρική» υιοθετήθηκε άμεσα από την ανερχόμενη τότε ομοιοπαθητική ιατρική και δημιουργήθηκαν τα πρώτα ιδιωτικά «Ολιστικά Τουρκικά Λουτρά» (Holistic Turkish Baths), τα οποία λειτούργησαν ως κλειστές λέσχες. Τα μέλη τους ακολουθούσαν ένα πρόγραμμα ολιστικής αγωγής υγείας, με σαφή

αναφορά και επίδραση από την φυσιοκρατία (naturalism) ως γενικότερη αντίληψη ζωής (Shifrin, 2015, σ. 237).

Οι κλειστές λέσχες τουρκικών λουτρών (Turkish baths for members only' clubs) έκαναν την εμφάνισή τους πρώτα στην Σκωτία το 1858. Συνήθως αφορούσαν μια πρώτη επιχειρηματική προσπάθεια για την λειτουργία Τουρκικού λουτρού, η οποία απέτυχε ως επιχείρηση και στην συνέχεια μετατράπηκε σε επαγγελματική λέσχη. Αρχικά λειτούργησαν κυρίως ως λέσχες επαγγελματικού χαρακτήρα, στις οποίες μετά τις επαγγελματικές συνεδριάσεις ακολουθούσε η χαλάρωση στο Τουρκικό λουτρό. Η μεγάλη επιτυχία τους είχε ως αποτέλεσμα να λειτουργήσουν πολλές κλειστές λέσχες τουρκικών λουτρών διαφορετικών συλλογικοτήτων (Shifrin, 2015, σσ. 237-239).

Ίσως η πιο σταθερή στο χρόνο συλλογικότητα, η οποία συνδέθηκε με τις κλειστές λέσχες ανδρών Τουρκικών λουτρών «Turkish Bath Men's only club», αφορούσε στους άνδρες με ομοφυλοφιλικό προσανατολισμό. Πριν ακόμη από την ανέγερση του «The Jermyn Street Hamam» υπήρχαν αρκετές καταγγελίες και φήμες για σεξουαλική δραστηριότητα στα ιδιωτικά Τουρκικά λουτρά. Στην πλειονότητά τους αφορούσαν μεμονωμένες πράξεις ομοφυλοφιλικού χαρακτήρα, οι οποίες δεν «στιγματίζαν» το χώρο του λουτρού. Δεδομένου ότι η ομοφυλοφιλία αποτελούσε βαρύ ποινικό αδίκημα στην Βικτωριανή εποχή, ο λόγος γύρω από την ομοφυλοφιλία ήταν περισσότερο υπαινικτικός. Ένας πρώτος υπαινικτικός δημόσιος λόγος θα αποτυπωθεί στο διήγημα του συγγραφέα Anthony Trollope (1815-1882) «The Turkish Bath» (Breathnach, 2004, σ. 171).

Το διήγημα αποτέλεσε την έμπνευση για το σενάριο του θεατρικού έργου «The Turkish Bath», το οποίο ανέβηκε στη σκηνή του «Royal Theatre» το 1861. Η θεατρική παράσταση, η οποία ελάμβανε χώρα κατά την διάρκεια της οικοδόμησης του «The Jermyn Street Hammam», σατίριζε τον αυξανόμενο αριθμό των κερδοφόρων λουτρών, τα οποία είχαν «ξεφυτρώσει σαν μανιτάρια σε πολλά μέρη της μητρόπολης» και τα οποία είχαν ελάχιστη σχέση με τα «αυθεντικά» Τουρκικά λουτρά. Οι βασικοί χαρακτήρες του έργου είναι ο Tom και ο Bill, οι οποίοι διευθύνουν ένα Τουρκικό Λουτρό στο Λονδίνο με την ονομασία «Metropolitan Constantinopolitan Turkish Bath».

Ανακτήθηκε από <http://www.victorianweb.org/science/health/shifrin4.jpg>

Προκειμένου να προσδώσουν αυθεντικότητα στο λουτρό τους, τοποθετούν στην πόρτα ένα κέρινο ομοίωμα ενός υποτιθέμενου Τούρκου. Η δουλειά του Tom στο λουτρό ήταν να φέρεται ως «αυτόχθων Τούρκος» με το όνομα Mahomed Ali Khan Badoura. Για το σκοπό αυτό είχε βάλει το πρόσωπο του μαύρο και φορούσε «τουρκικά ρούχα». Το σενάριο επικεντρώνεται σε πολλές τέτοιες «εξαπατήσεις», οι οποίες συμβαίνουν στο λουτρό και υπαινίσσεται τους «κινδύνους» των λουτρών. Προκειμένου να σωθούν οι ιδιοκτήτες από την οικονομική καταστροφή, θα πουλήσουν το λουτρό. Οι νέοι ιδιοκτήτες θα μετατρέψουν το λουτρό σε «Men's Only Club», το οποίο τελικά καταλήγει σε σημείο συνάντησης της ίντριγκας και των παράνομων ομοφυλοφιλικών σχέσεων (Potvin, 2016, σσ. 100-102).

Ο ιστορικός τέχνης John Potvin (2016) στο βιβλίο του «Material and Visual Cultures Beyond Male Bonding, 1870-1914» αφιερώνει δύο κεφάλαια στα Τουρκικά λουτρά: τα κεφάλαια με τίτλο «Steamy boundaries: Turkish baths, homosocial health and male bodies on display» και «Hot by design: the secret life of a Turkish bath in Victorian London». Και τα δύο κεφάλαια αναφέρονται στα τουρκικά λουτρά της Jermyn Street, την οποία αποκαλεί «έναν οργανωμένο queer χώρο της πόλης του Λονδίνου».

Οι αναφορές του περιλαμβάνουν τόσο τις κλειστές λέσχες ανδρών, όσο και τα «all day and night Turkish baths», όπως ονομάστηκαν, επί της οδού Jermyn Street.

Συνοπτικά, αναφέρεται στην κρυφή ερωτική ζωή των ομοφυλόφιλων ανδρών, λόγω της ποινικοποίησης της ομοφυλοφιλίας και στην ταξική διαφορά, σε ότι αφορά την δυνατότητα μιας ασφαλούς σεξουαλικής ζωής, ανάμεσα στην εργατική και αστική τάξη των ομοφυλόφιλων ανδρών του Λονδίνου. Συμπερασματικά, αναφέρει ότι τα Τουρκικά λουτρά αποτέλεσαν χώρο συνάντησης της ομοφυλόφιλης μπουρζουαζίας του Λονδίνου, οι οποίοι απολάμβαναν μια ασφαλή ερωτική ζωή τόσο από απόψεως κοινωνικής ασφάλειας, όσο και υγιεινής. Η εργατική τάξη ήταν αποκλεισμένη από την πρόσβαση σε αυτά, λόγω του υψηλού κόστους των υπηρεσιών τους.

Ο συγγραφέας Matt Houlbrook (2006), στο βιβλίο «Queer London: perils and pleasures in the sexual metropolis, 1918– 1957», στο κεφάλαιο με τίτλο « The baths», παρουσιάζει τα τουρκικά λουτρά του Λονδίνου ως έναν «φιλόξενο χώρο σεξουαλικής δραστηριότητας και κοινωνικότητας» (Houlbrook, 2006 σσ. 95-101). Το βιβλίο επικεντρώνεται στην περίοδο μεταξύ του τέλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της δημοσίευσης της σημαντικής έκθεσης του John Wolfenden το 1957 σχετικά με τα ομοφυλοφιλικά «αδικήματα» και την πορνεία. Η έκθεση Wolfenden, όπως παρέμεινε γνωστή, οδήγησε στην αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλικής συμπεριφοράς ενηλίκων στον δημόσιο χώρο μετά από ατομική συγκατάθεση. Το κεφάλαιο βασίζεται σε ένα ευρύ φάσμα πηγών, όπως βιογραφικό υλικό, εκθέσεις, πρακτικά επιτροπών, βιβλία οδηγιών, άρθρα εφημερίδων και σε αποσπάσματα συνεντεύξεων ομοφυλόφιλων ανδρών αυτής της περιόδου (Houlbrook, 2006 σσ. 101-108).

Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου οι ομοφυλόφιλοι άρχισαν να αισθάνονται όλο και πιο ασφαλείς από την καταδίωξη της αστυνομίας σε πολλά από τα δημόσια τουρκικά λουτρά του Λονδίνου, ακόμη και σε ορισμένα τα οποία λειτουργούσαν υπό την διοίκηση των τοπικών αρχών. Σε αυτό το ασφαλές και φιλόξενο περιβάλλον των τουρκικών λουτρών πολλοί άντρες, οι οποίοι «ανησυχούσαν» ή αμφέβαλαν για την σεξουαλικότητά τους, ανακάλυψαν και αποδέχτηκαν τον εαυτό τους, καθώς συνειδητοποίησαν ότι δεν ήταν μόνοι και ότι υπήρχε μια ζωντανή κοινότητα, στην οποία μπορούσαν να ανήκουν (Houlbrook, 2006 σελ. 110-111).

A NEW TURKISH BATH HOUSE.

York House Hydro,
 12, YORK STREET, JERMYN STREET, ST. JAMES', S.W.
(AT BACK OF ST. JAMES' CHURCH, PICCADILLY).
OPEN DAY AND NIGHT. NEVER CLOSED.

PORTION OF SHAMPOOING ROOM.

Hydropathic Treatment as at Matlock, Buxton, Harrogate, Bath, &c.

FIXED MODERATE TARIFF:					
TURKISH BATH, including Vapour Bath and Shampoo	3/-	SIX DOUCES	3/6	HAMMAM BATHS,	HIGH FREQUENCY TREATMENT
ELECTRIC LIGHT BATH	4/-	VICHY DOUCHE	4/-	and other	
VIBRATORY MASSAGE	3/-	ELECTRIC WATER BATH	5/-	MEDICAL APPLICATIONS GIVEN	
ELECTRICAL DO.	3/-	ALCOHOL RUBBING	1/6	UNDER PRESCRIPTION ONLY.	
HAND DO.	3/-	LIVER PACKS	3/-		

**SUITES—BACHELOR CHAMBERS IN CONNECTION WITH THE BATHS
 TO LET AT MODERATE RENTALS.**

Εικόνα 18: Διαφημιστικό φυλλάδιο «all day and night Turkish baths» τουρκικού λουτρού.

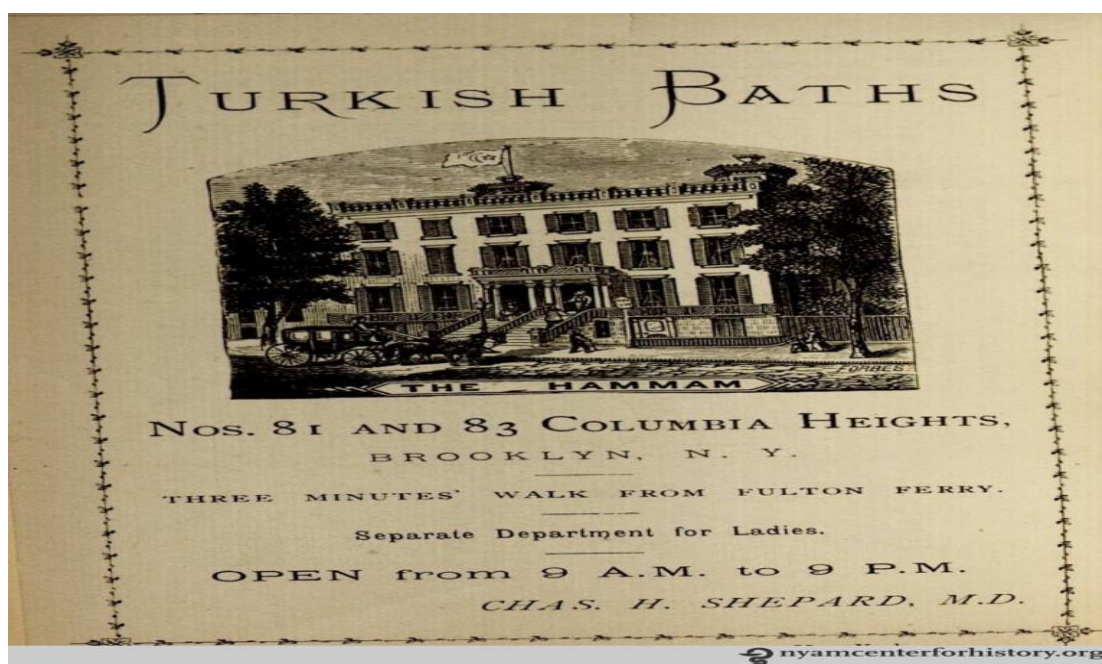
Ανακτήθηκε από: <https://gr.pinterest.com/pin/333547916124704164/visual-search/?x=10&y=99&w=406&h=348&cropSource=6>

Μπορεί το «The Jermyn Street Hammam» του Urquhart να μην αποτέλεσε έναν «φιλόξενο χώρο» για την εργατική τάξη της Βικτωριανής Αγγλίας, αποτέλεσε όμως πρότυπο για να διαχυθεί η κουλτούρα των Τουρκικών λουτρών σχεδόν σε όλον τον «Δυτικό κόσμο». Το κίνημα των Βικτωριανών λουτρών (The Victorian Turkish Baths Movement), όπως ονομάστηκε, αναφέρεται στην δράση του Urquhart και των φίλων και συνεργατών του να προπαγανδίσουν το Τουρκικό λουτρό στον «Δυτικό κόσμο».

Το 1874 θα ανοίξει στο Παρίσι το περίφημο «Le Hammam», σχεδιασμένο από τον Wilhelm Klein και τον Albert Duclos, με παρότρυνση του περίφημου αρχιτέκτονα Haussmann, ο οποίος είχε επιδοθεί, εκτός των άλλων, στην βελτίωση της ύδρευσης της πόλης των Παρισίων και μοιραζόταν με τον Urquhart τον ενθουσιασμό του για

τα δημόσια λουτρά (Ανγιογιού 2015, σ. 229). Στο Σύδνεϋ της Αυστραλίας, με την άφιξη του ο Βρετανός ιατρός Brereton, φίλος του Urquhart, θα ανοίξει το πρώτο δημόσιο Χαμάμ στη λεωφόρο Bligh Street το 1861 (Aykut, 2007). Το 1863 θα ανοίξει στην New York το πρώτο δημόσιο Τουρκικό λουτρό με το όνομα «The Hammam» από τον ιατρό Chas Sheparard, μετά από τη μελέτη έντυπου υλικού που του έστειλε ο φίλος του ιατρός από την Βρετανία William Erasmus Wilson, για να τον ενημερώσει για τα νέα ερευνητικά τους προγράμματα (Yolac, 2012).

Το «Τουρκικό Λουτρό ή Χαμάμ» έγινε θεσμός και βρήκε τον χώρο του τόσο στην κουλτούρα της λουτροθεραπείας στην Βρετανία, όσο και στον Δυτικό κόσμο από τον οποίο υιοθετήθηκε .

Εικόνα 19. New York το πρώτο δημόσιο Τουρκικό λουτρό με το όνομα « The Hammam». Ανακτήθηκε από: <https://nyamcenterforhistory.org/tag/19th-century-medicine/>

Συμπεράσματα

Ο σκοπός της Διπλωματικής μου εργασίας ήταν η διερεύνηση του ρόλου του Οθωμανικού ή «Τουρκικού Λουτρού» στις διεργασίες ταξινόμησης και κανονικοποίησης του κοινωνικού σώματος στην Βικτωριανή Αγγλία.

Το πρώτο μέρος της έρευνας αφορούσε στο Οθωμανικό λουτρό Çemberlitaş Hamamı στην Κων/πολη, ένα από τα μεγαλοπρεπή οικοδομήματα του περίφημου αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα Mimar Sinan (1489-1588), το οποίο λειτουργεί έως και σήμερα.

Προσέγγισα το χαμάμ ως έναν χώρο, ο οποίος συμμετέχει στην διαμόρφωση και στην αναπαραγωγή κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών μέσα στο δυναμικό πολιτισμικό τοπίο της Οθωμανικής Κωνσταντινούπολης. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν τον χώρο του χαμάμ και την πολιτισμική ταυτότητά του μέσα στον χρόνο. Το χαμάμ ως οικοδόμημα αφορά στην καθαριότητα του σώματος, μέσα από ένα συγκεκριμένο τελετουργικό τυπικό, το οποίο καθορίζεται από τον δυναμικό λόγο της ισλαμικής παράδοσης και της Οθωμανικής πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Είναι, λοιπόν, σχεδιασμένο κατ' αυτόν τον τρόπο, ώστε από την μία να αναπτύσσει γενικές δομές που αφορούν στην φροντίδα του σώματος, στην καθαριότητα και στην υγεία και από την άλλη να ρυθμίζει και να κατευθύνει την συμπεριφορά του σώματος μέσα από συγκεκριμένες τελετουργικές διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής δραστηριοτήτων, κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών.

Με αυτόν τον τρόπο ο σχεδιασμός του συμμετέχει στην ζωντανή πραγματικότητα ενός κόσμου, ο οποίος είναι ήδη συνειδητοποιημένος για τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθεί, προκειμένου να αποτελεί μέρος αυτής της πραγματικότητας. Παράλληλα, φροντίζει να αναπαράγει τις διαδικασίες αυτές, μέσω της επιτέλεσης, της σταθερής δηλαδή επανάληψης τελετουργικών ρόλων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τελικά να θεωρούνται μέρος μιας φυσικής κανονικότητας, μέσω της οποίας συγκροτείται η ταυτότητα των υποκειμένων, έμφυλη, θρησκευτική, κοινωνική ή ταξική, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι μπορεί να είναι μία ή διαχρονική. Ο χώρος, επομένως, του χαμάμ δεν μπορεί να θεωρηθεί αμέτοχος απέναντι στις κοινωνικές, πολιτικές και έμφυλες διεργασίες που διεξάγονται σε αυτόν, εφόσον επηρεάζεται από αυτές και τις επηρεάζει, τις ρυθμίζει και τις κανονικοποιεί.

Το δεύτερο μέρος της έρευνας αφορούσε στον ρόλο των Τουρκικών λουτρών, και ειδικά του λουτρού «The Jermyn Street Hammam», του ριζοσπάστη πολιτικού David Utquhart, στις διεργασίες κανονικοποίησης και ταξινόμησης του κοινωνικού σώματος στην Βικτωριανή Αγγλία του 19^{ου} αιώνα.

Όπως διαπιστώθηκε, το φαινόμενο της ίδρυσης των Τουρκικών λουτρών στην Βρετανία τον 19^ο αιώνα αποτελεί μέρος της νέας εποχής της βιομηχανικής επανάστασης, της υγιεινής μεταρρύθμισης, της εργατικής νομοθεσίας και της αστικής αναγέννησης.

Το «Τουρκικό Λουτρό» είναι παράλληλα άρρηκτα συνδεδεμένο με τα σχέδια του ριζοσπάστη πολιτικού David Urquhart για την πολιτική και κοινωνική μεταρρύθμιση των Βρετανών και τις φιλανθρωπικές του δραστηριότητες στο πρόγραμμα εξυγίανσης της Βρετανικής εργατικής τάξης. Εδώ πρέπει να τονίσω ότι ο David Urquhart, να μεν ήταν ένας ριζοσπάστης πολιτικός, αλλά, ως μέλος του Βρετανικού κοινοβουλίου, συμμετείχε ενεργά στην αναπαραγωγή του συστημικού εξουσιαστικού πολιτικού λόγου. Ο λόγος αυτός είναι εμφανής σε δύο πεδία: στο πεδίο ανάπτυξης του οικονομικού και πολιτισμικού ιμπεριαλισμού και στο πεδίο της βιοπολιτικής ρύθμισης της Βρετανικής κοινωνίας και κυρίως της εργατικής τάξης .

Σε ότι αφορά τα ιμπεριαλιστικά σχέδια της Βρετανίας, ο Urquhart, ως πρώην γραμματέας της Βρετανικής κυβέρνησης στην Κων/πολη και μετέπειτα Βρετανός βουλευτής, προωθούσε τον πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό διάλογο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την ταυτότητα του αξιόπιστου πολιτικού. Γνωρίζοντας την γλώσσα και την κουλτούρα των Οθωμανών «οικοδομούσε», στην κυριολεξία, «σχέσεις εμπιστοσύνης» προπαγανδίζοντας το Τουρκικό λουτρό στην Βρετανική κοινωνία. Ο Urquhart με αυτόν τον τρόπο εξασφάλιζε την αποκλειστικότητα των εμπορικών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα κέρδη των οποίων συνετέλεσαν στην άνοδο της επιχειρηματικότητας της Βρετανικής αστικής τάξης και της οικονομίας της χώρας. Πολλές Βρετανικές ναυτιλιακές εταιρείες, όπως η Levant Company, ταξιδιωτικές εταιρείες, όπως η Royal Society, και κατασκευαστικές εταιρείες με μεγάλη δραστηριότητα στον τομέα της αστικής χωρικής μεταρρύθμισης είχαν την έδρα τους στην Κωνσταντινούπολη και πολλοί Βρετανοί επιχειρηματίες και εργαζόμενοι διέμεναν εκεί. Παράλληλα με την σύναψη των εμπορικών σχέσεων προωθούνταν και οι πολιτικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Βρετανική κυβέρνηση επένδυε πολιτικά σε έναν σημαντικό σύμμαχο, προκειμένου να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια στην περιοχή της Καυκασίας. Η συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν απαραίτητη σε αυτά, αφού η διέλευση προς την Μαύρη Θάλασσα περνούσε μέσα από τα στενά του Βοσπόρου.

Η συμμετοχή της Βρετανικής αστικής κοινωνίας στο φιλανθρωπικό έργο του Urquhart για την οικοδόμηση των Τουρκικών λουτρών, ως μέρος της εξυγίανσης των φτωχών κοινωνικών ομάδων, μοιραία την έφερε σε επαφή και εξοικείωση με τον πολιτισμό του «άλλου». Η επαφή αυτή ήταν μια διαδικασία αναστοχασμού για την Βρετανική ταυτότητα, στο πλαίσιο μιας πρώιμης πολυπολιτισμικής κοινωνίας, ως αποτέλεσμα της αποικιοκρατίας. Το Τουρκικό λουτρό του Urquhart ήταν ένα από δείγμα της αποδοχής του πολιτισμού του «άλλου» και έφερε την Βρετανική κοινωνία μπροστά σε μία πραγματικότητα, η οποία ανέτρεψε την καθεστηκυία πολιτική και κοινωνική τάξη.

Παλιές εθνοτικές ταυτότητες αναβίωσαν, όπως η Ρωμαϊκή, μέσα από έναν λόγο αρχόμενου εθνικισμού, ρατσισμού και ξενοφοβίας, οι οποίες συγκρούστηκαν με τις αναζητήσεις των νέων συλλογικοτήτων. Οι νέες συλλογικότητες οργανώθηκαν στην βάση της ανεκτικότητας και της αποδοχής διαφορετικών εθνοφυλετικών, ταξικών και έμφυλων προσδιορισμών.

Σε ότι αφορά στην βιοπολιτική διαχείριση της βρετανικής κοινωνίας:

Στην Βρετανία του 19^{ου} αιώνα η διαχείριση του ανθρωπίνου σώματος ταυτίστηκε με τα προγράμματα ηθικής και σωματικής «εξυγίανσης» της εργατικής τάξης. Η εργατική τάξη, αφού πρώτα κατασκευάστηκε ως ανήθικη και ρυπαρή και ως η αιτία της εξάπλωσης των μολυσματικών ασθενειών, έπρεπε να εξυγιανθεί. Αν και η έκθεση του Chadwick το 1842 κατέδειξε ως αίτια των μολυσματικών ασθενειών την μόλυνση του νερού λόγω απουσίας δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης, εντούτοις η θεωρία του «μιάσματος» εξακολούθησε να στιγματίζει την εργατική τάξη.

Η εργατική τάξη έπρεπε να «καθαρθεί» σωματικά και ηθικά, προκειμένου να μπει στα εργοστάσια της αστικής βιομηχανίας υγιής και αποκλειστικά προσανατολισμένη στην παραγωγική εργασία. Ο Foucault (1982), στο έργο του «Επιτήρηση και Τιμωρία η Γένεση της Φυλακής», αναφέρει χαρακτηριστικά: «μέχρι τότε κανείς δεν ενδιαφερόταν για την υγεία και τις ανάγκες των εργατικών στρωμάτων. Λίγη σημασία είχε αν αυτοί οι άνθρωποι θα ζούσαν ή θα πέθαιναν, έτσι κι αλλιώς τούτο το πράγμα αναπαραγόταν από μόνο του» (σελ. 156).

Τα Τουρκικά λουτρά στην Βρετανία αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του μεταρρυθμιστικού προγράμματος για την δημόσια υγεία. Ο Urquhart, από την θέση του στο κοινοβούλιο, αντιτάχθηκε στα πρωταρχικά σχέδια για την εξυγίανση της

εργατικής τάξης και πρότεινε μια συνολική εκτίμηση της κατάστασης της δημόσιας υγείας. Παράλληλα πρότεινε την ενσωμάτωση του δημόσιου λουτρού σε ένα ευρύτερο κυβερνητικό πρόγραμμα, που θα περιλαμβάνει την παροχή σίτισης, ιατρικής περίθαλψης και ανέγερσης εργατικών κατοικιών. Στον νου του είχε φυσικά πάντα το σχέδιό του για την προώθηση των Τουρκικών λουτρών .

Αν και κατά βάθος ο Urquhart ήταν πεπεισμένος ότι τα Τουρκικά λουτρά θα έπαιζαν έναν ζωτικό ρόλο στην προώθηση της υγείας και την εξάλειψη των ταξικών διαφορών, εντούτοις συζητούσε και προπαγάνδιζε το λουτρό απουσία της εργατικής τάξης. Αναφέρεται μία μόνον δημόσια ομιλία του για τα οφέλη των Τουρκικών λουτρών στην εκλογική του περιφέρεια στο Stafford το 1847 σε μία συγκέντρωση εργατών (Ανγιοῦ, 2015, σ. 207). Αντίθετα από τον επιστήθιο φίλο του Karl Marx, ο οποίος αγωνιζόταν για την κοινωνική μεταρρύθμιση στους «βρώμικους» και «λασπωμένους» δρόμους του Λονδίνου και στα εργοστάσια συζητώντας με τους «ρυπαρούς» εργάτες. Το σχόλιο του Marx στην εφημερίδα New York Tribune με αφορμή τα εγκαίνια του «The Jermyn Street Hammam» είναι ενδεικτικό του διαφορετικού τρόπου προσέγγισης της εργατικής τάξης.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα Τουρκικά Λουτρά προήλθε πρώτα από την ιατρική κοινότητα και μετέπειτα από τον επιχειρηματικό κόσμο και σ' αυτούς στην πραγματικότητα οφείλεται η μεγάλη εξάπλωση των Τουρκικών λουτρών στην Βρετανία και στον δυτικό κόσμο γενικότερα. Η ιατρική κοινότητα συνέβαλε στην ιατρικοποίηση του λουτρού μέσω της εισαγωγής του στα πειραματικά προγράμματα των ψυχιατρικών ασύλων και των γενικών νοσοκομείων, αλλά μέσα από έναν εναλλακτικό ιατρικό λόγο.

Ο Michel Foucault, στο έργο του «Η Γένεση της κλινικής», σκιαγραφεί τον καταναγκαστικό δομικό αντίκτυπο της αρχιτεκτονικής στην νέα χωρική λογική του πολιτικού προγράμματος διαχείρισης του κοινωνικού και ατομικού σώματος κατά τον 19^ο αιώνα. Στο έργο του επισημαίνει τον τρόπο, με τον οποίο οι θεσμοί, όπως η κλινική, η φυλακή, το σχολείο το στρατόπεδο, λειτουργούν κυριολεκτικά ως υπάλληλοι για την ενδυνάμωση και ενοποίηση των εξουσιαστικών σχέσεων για τον έλεγχο του σώματος. Τα προγράμματα ιατρικοποίησης του σώματος και η εφαρμογή των σωματικών εικόνων, που παράγει ο ιατρικός λόγος, τα εντάσσει στο βιοπολιτικό πρόγραμμα των εξουσιαστικών μηχανισμών για τον έλεγχο του σώματος. Το

Τουρκικό λουτρό κατ' αυτήν την προοπτική θα μπορούσε να προσεγγισθεί ως βιοπολιτικός θεσμός.

Ο Επιχειρηματικός κόσμος προσέδωσε στα ιδιωτικά Τουρκικά Λουτρά έναν αέρα οριενταλιστικής φαντασίωσης, εμπνευσμένης από τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις για τα χαμάμ, προκειμένου να προσελκύσει την «ρομαντική» αστική τάξη. Σταδιακά επέβαλε μία τιμή εισόδου απαγορευτική για την εργατική τάξη, αφού η επένδυση αποδείχτηκε στην πράξη μια πολυδάπανη υπόθεση, η οποία τους κατεύθυνε στα φτηνά δημόσια λουτρά.

Το δημόσιο λουτρό «The Jermyn Street Hammam» του Urquhart, αντίθετα από την κατασκευή των Βρετανικών δημόσιων λουτρών, αποτέλεσε ένα αρχιτεκτονικό μνημείο, η φήμη του οποίου ξεπέρασε τα Βρετανικά σύνορα και έφτασε σε όλον τον Δυτικό κόσμο. Παρόλο που «οικοδομήθηκε» στη βάση του κοινωνικού και ταξικού συγχρωτισμού, εντούτοις δεν μπόρεσε να υπηρετήσει τον βασικό του σκοπό, δηλαδή την προώθηση της υγείας όλων των κοινωνικών τάξεων και κυρίως της εργατικής τάξης, καθώς και την εξάλειψη των ταξικών διαφορών μέσω του κοινωνικού διαλόγου. Δεν αμφισβητούνται οι καλές προθέσεις του Urquhart, ωστόσο φαίνεται ότι η υλοποίηση της ιδέας του Τουρκικού λουτρού δεν συνέβαλε στην άμβλυνση των ταξικών διαφορών και επιπροσθέτως αναπαρήγαγε τον βιοπολιτικό λόγο της θεωρίας του μιάσματος.

Οι διαφορετικές εισοδοί στις λουτρικές αίθουσες των εργατών και των αστών και η επιβεβλημένη πλύση της εργατικής τάξης, πριν συγχρωτιστεί με την αστική τάξη στην αίθουσα αναψυχής του λουτρού, αναπαρήγαγαν την στιγματική θεωρία του «εργατικού μιάσματος». Η εργατική τάξη για άλλη μια φορά a priori στιγματίστηκε ως ρυπαρή και αποκλείστηκε από την κεντρική είσοδο του λουτρού. Αντίθετα η αστική τάξη με την ίδια λογική χρίστηκε a priori ως η «καθαρή τάξη». Εδώ επιβεβαιώνεται η θέση της Mary Douglas (2006) ότι σε κάθε πολιτισμό το σώμα δεν υπόκειται μόνο σε κανόνες καθαρότητας, αλλά και το ίδιο θεωρείται πηγή ρυπαρότητας και εστία μόλυνσης. Το σώμα, λοιπόν, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τύπος κοινωνικά ουδέτερος, αφού τα κοινωνικά κριτήρια που το αξιολογούν ως αποδεκτό ή απορριπτέο εξαρτώνται από τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί «καθαρότητας» και «ρυπαρότητας».

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, όπως συνέβη και με τα ιδιωτικά Τουρκικά λουτρά, η συνεχώς αυξανόμενη τιμή εισόδου, η οποία έφτασε να επαρκεί για τρεις επισκέψεις στα δημόσια Βρετανικά λουτρά, απέκλεισε την προσέλευση των εργατών στο «The Jermyn Street Hammam» .

Ο Urquhart, ναί μεν απέτυχε στο φιλόδοξο έργο του για την κοινωνική μεταρρύθμιση στη βάση του διαλόγου των κοινωνικών τάξεων, εντούτοις διαμόρφωσε, ακούσια, το κοινωνικό τοπίο της αστικής τάξης, η οποία υιοθέτησε τελικά τον θεσμό του Τουρκικού λουτρού. Μέσα από τις κλειστές λέσχες των Τουρκικών λουτρών και των ιδιωτικών Τουρκικών λουτρών αναδύθηκαν νέες συλλογικότητες, οι οποίες διεκδίκησαν τον χώρο τους στο αστικό τοπίο των Βρετανικών πόλεων. Οι συλλογικότητες αυτές, είτε οργανωθήκαν στην βάση της εναλλακτικής ιατρικής, είτε στην βάση του φιλοσοφικού νατουραλισμού, είτε στην βάση μιας σεξουαλικής επιλογής, είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Προέρχονταν όλοι από την αστική τάξη, δεδομένου ότι μπορούσαν να ανταποκριθούν στις υψηλές οικονομικές απαιτήσεις των λεσχών και των ιδιωτικών Τουρκικών Λουτρών. Επέλεξαν το Τουρκικό λουτρό ως έναν νέο χώρο ελεύθερης έκφρασης και δράσης, σε ένα ασφαλές περιβάλλον ενός εναλλακτικού τρόπου ζωής.

Το «Τουρκικό Λουτρό ή Χαμάμ» τελικά αποτέλεσε έναν θεσμό εναλλακτικού τρόπου ζωής και βρήκε τον χώρο του στην κουλτούρα του λουτρού όχι μόνον της Βρετανίας, αλλά και του Δυτικού κόσμου, ο οποίος τον υιοθέτησε.

Σήμερα τα δημόσια Τουρκικά Λουτρά αποτελούν πόλο τουριστικής έλξης στην Τουρκία, με το Çemberlitaş Hamam να βρίσκεται στην πρώτη θέση των τουριστικών προτιμήσεων. Αρκετά από τα Βικτωριανά Τουρκικά λουτρά παραμένουν ακόμη ενεργά στην πρώτη τους χρήση στην Βρετανία. Κάποια από αυτά έχουν μετατραπεί σε αίθουσες εκθέσεων έργων τέχνης και άλλα σε «ανατολίτικα» εστιατόρια, κυρίως στο Λονδίνο.

Τα «gay and lesbian Turkish baths», τα οποία έχουν διαχυθεί σχεδόν σε όλες τις γνωστές μεγαλουπόλεις και τουριστικά κέντρα του κόσμου, έχασαν την αίγλη τους, όταν ενοχοποιήθηκαν από τον ιατρικό λόγο ως χώροι εξάπλωσης του ιού του AIDS (Cusack, & Hunt, 2010, σελ. 278-279). Για άλλη μια φορά ο βιοπολιτικός λόγος φρόντισε για την αποκατάσταση της «κανονικότητας» του κοινωνικού σώματος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

- Butler, J. (1990). *Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Daglas, M. (2006). *Καθαρότητα & Κίνδυνος. Μία Ανάλυση των Εννοιών της Μιαρότητας και του Ταμπού*. Αθήνα: Πολύτροπον.
- Kizilyürek, N. (2006). *Κεμαλισμός, η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*. Αθήνα: Μεσόγειος.
- Zürcher, E. (2004). *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μακρυγιάννη, Δ. (2004). *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
- Said, E. (1996). *Οριενταλισμός*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Σταματόπουλος, Δ. (2008). Οριενταλισμός και Αυτοκρατορία. Στο Δ. Σταματόπουλος & Φ. Τσιμπιρίδου (επιμ.), *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στην Σύγχρονη Ανατολή*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Σχορετσιανίτης, Γ. (2011). *Η Ιστορία της Ισλαμικής Ιατρικής*. Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ.
- Todorova, M. (2005). *Βαλκάνια η Δυτική Φαντασίωση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Φουκώ, Μ. (1978). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Φουκώ, Μ. (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

Acun, F. (2007). A Portrait of the Ottoman Cities. *The Muslim World*, 92(3-4), 255 – 285.

Alfoldy, S. & Helland, J. (2016). *Craft, Space, and Interior Design (1855-2005)*. New York: Routledge.

Arici, S. (2018). AESTHETICS AND POLITICS IN EIGHTEENTH CENTURY ENGLISH WOMEN’S TRAVEL WRITINGS ON OTTOMAN EMPIRE (master thesis). University of Lisbon.

Avcioğlu, N. & Flood, B. (2010). Globalizing Cultures: Art and Mobility in the Eighteenth-Century. *Ars Orientalis*, 39, 7-38.

Avgiogloy, N. (2015). *Turquerie and the Politics of Representation (1728–1876)*. New York, USA: Routledge.

Dillon, J.R. (2007). *Modernity, sanitation and the public bath: Berlin, 1896-1930, as Archetype (doctoral thesis)*. Duke University.

Firat, B.Q. (2008). Disorienting encounters: re-reading seventeenth- and eighteenth-century Ottoman miniature paintings (doctoral thesis). Universiteit van Amsterdam.

Hamadeh, S.H. (2008). *The City Pleasures Istanbul in the Eighteenth Century*. London: University of Washington Press.

Haydin, W. (2014). *TURQUERIE An Eighteenth-Century European Fantasy*. London: Thames and Hudson.

Houlbrook, M. (2006). *Queer London, Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918-1975*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kohn, H. (1944). *The Idea of Nationalism. A Study in its origins and Background*. New York: The Macmillan Company.

- Lefebvre, H. (1992). *The production of space*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Macaraig, N.(2019). *Çemberlitaş Hamami in Istanbul. The Biographical Memoir of a Turkish Bath*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Marrdin, Ş. (2006). *Religion, Society, and Modernity, in Turkey*. New York: Syracuse University Press.
- Potvin, J.(2008). *Material and Visual Cultures Beyond Male Bonding, 1870-1914. Bodies Boudaris and Intimacy*. New York: Ashgate Publishing.
- Prior, J. & Cusack, C. (2008). Ritual, Liminality and Transformation: secular spirituality in Sydney's gay bathhouses. *Australian Geographer*, 39 (3). 271-281.
- Semerdjian, E. (2016). Sexing the Hammam: Gender Crossings in the Ottoman Bathhouse. Στο G. Ozyegin (Επιμ.) στο *Gender and sexuality in Muslim cultures*, UK: Ashgate Publishing Company.
- Sheard, S. (2000). Profit is a Dirty Word: The Development of Public Baths and Wash-houses in Britain 1847–1915, *Social History of Medicine*, 13(1), 63–86.
- Shifrin, M. (2015). *Victorian Turkish Baths*. Swindon, UK: Historic England.
- Simons, P. (2009). Images of Bathing Women in Early Modern Europe and Italy. Στο J. Anderson (Επιμ.) *Crossing Cultures: Conflict, Migration and Convergence* (papers of the 32nd Congress of the International Committee of the History of Art ie CIHA) (σσ. 267-271). Melbourne: Miegunyah Press, Melbourne University Publishing.
- Urquhart, D. (1850). *The Pillars of Hercules*. London: Jhon Bentley and Henry Flet , Bangor House, Shoe Lane.
- Vanzan, A. (2010). Turkish Hamman and the West: Myth and Reality. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1-12.
- Yildirim, B. (2016). Woman figure in two Ottoman miniature painters, *Boletín de Arte*, 16, 30-42.

Ze'evi, D. (2005). Hiding Sexuality: The Disappearance of Sexual Discourse in the Late Ottoman Middle East Social Analysis: *The International Journal of Anthropology*, 49(2), 34-53.

Διαδικτυακές Αναφορές

Alemdaroğlu, Ay. (2006). Eugenics, Modernity and Nationalism. In D. Turner & K. Stagg (Επιμ.), *Social Histories of Disability and Deformity*. London, New York: Routledge. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/1030366/Eugenics_Modernity_and_Nationalism

Allen, S. (2009). *Public baths and wash houses in Cardiff: A case study of public health in 1900*. Ανακτήθηκε από: https://www.bathsandwashhouses.co.uk/wp-content/uploads/2011/07/Allen__Fleming_7.10.08_Version_31.pdf

Altin, (2013). *Rationalizing everyday life in late nineteenth century Istanbul c. 1900*. Ανακτήθηκε από:

<https://digitalcommons.njit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1192&context=dissertations>

Aykut, S. (2007). *THE TURKISH BATH IN NINETEENTH-CENTURY AUSTRALIA* Ανακτήθηκε από: <https://www.yumpu.com/en/document/view/12157319/the-turkish-baths-of-19th-century-australia-mt-wilson>

Basch, S. (2009). *Istanbul Gezginleri ne Okuyordou, What Did Istanbul Travelers Read*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/12883817/What_Did_Istanbul_Travelers_Read_Queue_lisaient_les_voyageurs_à_Constantinople_Istanbul_Gezginleri_Ne_Okuyordou_Journey_to_the_Center_of_the_East_1850-1950

Başkan, S. (2004). *The Ottomans in 18 and 19 Century European Art Turquerie and Orientalism*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/31211289/The_Ottomans_in_18_and_19_Century_European_Art_Turquerie_and_Orientalism

Bevilacqua, Al. & Pfeifer, H. (2015). *Turquerie: Culture in Motion, 1650–1750*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/4817236/Turquerie_Culture_in_Motion_1650_1750

Breathnach, T. (2004). *FOR HEALTH AND PLEASURE: THE TURKISH BATH IN VICTORIAN IRELAND*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/3060983/For_Health_And_Pleasure_The_Turkish_Bath_In_Victorian_Ireland

Cardon, An. (2015). *Sounds of War and the Exotic alla Turca*. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/35659531/Sounds_of_War_and_the_Exotic_alla_turca..2015._Anna_Borg_Cardona.pdf

Cichocki- Ergin, N. (2005) *Continuity and Change in Turkish Bathing Culture in Istanbul: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam*. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/2399024/Continuity_and_Change_in_Turkish_Bathing_Culture_in_Istanbul_The_Life_Story_of_the_Çemberlitaş_Hamam

Delice, S. (2015). *Friendship, sociability, and masculinity in the Ottoman Empire: An essay confronting the ghosts of historicism*. Ανακτήθηκε από:

<https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/friendship-sociability-and-masculinity-in-the-ottoman-empire-an-essay-confronting-the-ghosts-of-historicism/5A663F8D44D7F8B8EBD4D1217C504DD1>

Disli, G. & Çelik, N. (2006). *Heating system evaluation of an ancient turkish bath: the bath of suleymaniye hospital*. Conference: 12th International Conference on Heat Transfer, Fluid Mechanics and Thermodynamics (HEFAT 2016). Ανακτήθηκε από:

https://www.researchgate.net/publication/341882552_Heating_System_Evaluation_of_an_Ancient_Turkish_Bath_the_Bath_of_Suleymaniye_Hospital

Ergin, N. (2011). *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History and Imagination*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/2399074/Bathing_Culture_of_Anatolian_Civilizations_Architecture_History_and_Imagination_ed._

Foley, R. (2014). *The Roman–Irish Bath: Medical/health history as therapeutic assemblage*. Ανακτήθηκε από:

<https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/f7623d498>

Haynes, G. (2014). *Performing Modernity in Turkey: Conflicts of Masculinity, Sexuality, and the Köçek Dancer* (master's thesis). The City University of New York. Ανακτήθηκε από:

https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1140&context=gc_etds

Karatosun, M., & Baz, T. (2017). *Turkish Baths as Cultural Heritage in the Context of*

Tangible and Intangible. Ανακτήθηκε από:

<http://article.sapub.org/10.5923.j.arch.20170703.03.html>

Κατσικανά, Μ. (2013). *Η χωρική διαλεκτική των έμφυλων σχέσεων: η έμφυλη διαφορά*

στον αστικό χώρο. Η περίπτωση του κέντρου της Αθήνας. Ανακτήθηκε από:

<https://core.ac.uk/download/pdf/132822191.pdf>

Khrisat, Al. (2008). *The Oriental Woman and Lady Mary Wortley Montagu's The Turkish Embassy Letters (1764)*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/11798144/The_Oriental_Woman_and_Lady_Mary_Wortley_Montagus_The_Turkish_Embassy_Letters_1764_?auto=download

Landweber, J. (2005). *Celebrating Identity: Charting the History of Turkish Masquerade in Early Modern France*. *Orientalism*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/169850/_Celebrating_Identity_Charting_the_History_of_Turkish_Masquerade_in_Early_Modern_France_

Lykogianni, R. (2010). *Ένας απολογισμός στο έργο του Henri Lefebvre*. 1ος κύκλου Σεμιναρίων Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας.

https://www.academia.edu/10624197/%CE%88%CE%BD%CE%B1%CF%82_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%AD%CF%81%CE%B3%CE%BF_%CF%84%CE%BF%CF%85_Henri_Lefebvre

Macaraig, (Ergin) N. (2015). *Mapping Istanbul's Hamams of 1752 and Their Employees*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/13651998/Mapping_Istanbul_s_Hamams_of_1752_and_Their_Employees

MAGNARELLA, J.; TÜRKDOĞAN, OR. (2005). THE DEVELOPMENT OF TURKISH SOCIAL ANTHROPOLOGY. Department of Anthropology, University of Vermont, Burlington, VI. 05401. U.S.A.; işletme Fakültesi', Atatürk University, Erzurum, Turkey. 20 VII
75AN"tHROPOLOGYhttps://dergipark.org.tr/en/download/article-file/29757

Mierzejewski, M. (2012). *IMAGES OF TURKISH WOMEN IN THE EUROPEAN ORIENTALIST PAINTING 19th to 20th CENTURIES*. Ανακτήθηκε από:
https://www.academia.edu/23878736/IMAGES_OF_TURKISH_WOMEN_IN_THE_EUROPEAN_ORIENTALIST_PAINTING_19_th_to_20_th_CENTURIES

Ulbrich, C. Wittmann, R. (2015). *Fashioning the Self in Transcultural Settings the Uses and Significance of Dress in Self-Narratives*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/12094733/Fashioning_the_Self_in_Transcultural_Settings_The_Uses_and_Significance_of_Dress_in_Self-Narratives_ed._Claudia_Ulbrich_Richard_Wittmann_Würzburg_Ergon_2015

Semerdjian, El. (2016). Sexing the Hammam: Gender Crossings in the Ottoman Bathhouse in Gender and Sexuality in Muslim Cultures, ed. Gul Ozyegin. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/3994531/_Sexing_the_Hammam_Gender_Crossings_in_the_Ottoman_Bathhouse_in_Gender_and_Sexuality_in_Muslim_Cultures_ed._Gul_Ozyegin_Ashgate_2016_

Yolac, B. (2012). *Turquerie in Nineteen Century America*. Ανακτήθηκε από:

<https://cdr.lib.unc.edu › indexablecontent>

Ζιάγκα, Αγγ. (2010). *Η έννοια του σώματος στο Ισλάμ*. Ανακτήθηκε από:

https://www.academia.edu/9932202/%CE%97_%CE%AD%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%83%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%99%CF%83%CE%BB%CE%AC%CE%BC_2010